

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№39
(18626)2015 чылдың
апрель 14
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>shyntuva@mail.rushyntuva@yandex.ru

ТИИЛЕЛГЕНИҢ ЭСТАФЕТАЗЫ — ТЫВАДА

А. ФИЛИППОВТУҢ тырттырган чуруу.

ЧӨӨН-ХЕМЧИКТЕ — БИРГИ ЧЕРГЕНИҢ ДИПЛОМУ

Улуг Тиилелгениң 70 чыл оюнга уткуштур республика чергелиг түңнел фестивалга тиилеп каан Чөөн-Хемчик кожуунуң бот-тывынгар коллективи «Тиилелгениң салюду» Бүгү-россия фестивалының регионнар аразында чадазынга бирги чергениң диплому биле шаңнаткан.

Фестиваль Новосибирск хоорайга апрель 9-11 хуннеринде Сибирьниң 12 регионундан уран чүүлдүң чогадыкчы коллективтериниң аразында болуп эрткен. Аңаа 60 кижир киржикчилер бистиң бот-тывынгар артистеривис көрүкчүлери шуут магадаткан. «Кыдындан дыңнаарывыска, боттары аразында «Тывага чедир ажилдавайн турар-дыр бис» — дижип турар чорду. «Шынап-ла, улус шупту бисти дыка мактаан-дыр ийин» — деп, өөрүшкүнүң херелдери карактарында кыптыккан фестивальдың киржикчизи Долаана Кара-Сал чугаалады. — Концерт хептеривисти база улус дыка чарашсынган, ону эрткен чылын Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга тускай даарадып алган бис». Улусчу чогаадылга бажынының баарына Культура яамызының байырлыг уткулгазында бичии оолдар халчыл турар, олар фестивалдың эң бичии назынныг киржикчилери — Бажың-Алаак сумузундан хөөмей-сыгыттың 12 кижир составтыг «Дугай» фольклор ансамбли.

Сибирь регионнары — Алтай, Бурятия, Тыва, Хакасия республикалар, Алтай болгаш Красноярск крайлар, Чита, Иркутск, Кемерово, Омск, Томск база Новосибирск областтарының аразында Тываны төлээлеп чораан Чөөн-Хемчиктиң бот-тывынгар артистери шыырак дээн коллективтерни безин алып каапкаш, Гранпри албаан-даа болза, бирги чергениң дипломун алганы дээрге, шынап-ла, улуг чедишкин. Эр хейлер, «Шын» солунуң мурнундан оларга изиг байыр! Моон-даа ыңай ол чедишкениңерни быжыглап, кожа хоорай, суурларда чонувуска оюн-концертиңерни бараалгадып-ла көрүңер.

Регионнар аразының фестивалдарының тиилекчилери Бүгү-россияның «Тиилелгениң салюду» фестивалга май 8-9 хуннеринде маадыр-хоорай Волгоградка түңнел гала-концертке киржир.

Надежда ЭРГЕП.

Чагыдылга — 2015 (II)

«ШЫН» — ЧОНУНУҢ СОЛУНУ

2015 чылдың ийиги чартык чылында «Шын» солунуң чагыдылгасы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тыва-печать» КХН-ниң киоскилеринде бо хуннерде турарын дыңнадып тур бис.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алыңар республиканың ырак-чоок булуңнарында тап турар хүндүлүг чонувусту — бижикчи-висти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс! Юң-биле чергелештир чылдың ийиги чартыкка чедир чагыдылгасы үстү берген номчук-р бар болза, чурттап турар чериниң аайы-е почта салбырларында болгаш «Тыва-печать» черлеринге дарый чедип, «Шын» солуну чагыттырып алырыңарны сүмеледивис.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солуну үезинде чагыдып номчуңар.

Чагыдылга уламчылап турар!

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	420,51	841,02	1682,04
30 — организацияларга	450,51	901,02	1802,04

«ТЫВА — БҮГҮ КҮШТҮ НИИТИ ТИИЛЕЛГЕЖЕ!»

Тываның Национал музейинде «Тыва — бүгү күштү ниити тиилелгеже!» деп делгелге ажылын эгелээн.

Улуг Тиилелгениң юбилейин байырлаарыга уткуштур ол делгелгени ажиткан, Тиилелгени чедип алырынга Азия дииптин төвүнде республика улуг салыышкынны кириген. Совет Эвилелиниң фашисттер Германияга удур демиселинге Тыва эң баштайгы эвилелчизи болган, ынчангаш ССРЭ-ниң камгалал херээнге ажыглаар кылдыр республика бодунуң бүгү алдын курлавырын дамчыткан, мал-маган, аш-чем, чылыг идик-хеп чүдүрген эшелоннары доктаамал чорудуп, танкылар болгаш самолеттар тудар акшаны чыып берип турган. Совет шеригниң хүрээленинге Тывага чурттап турган совет хамаатылар дайылдашкан, а тыва танкистер болгаш аъттыг шериглер фронттуге аъттанган.

Республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун өмүнээзинден болгаш оон даалгазы-биле Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа сөс алган. Аныяк салгалдың патриотчу кижизидилгезинге салыышкынны кирип турары дээш музейниң ажилдакчыларына өөрүп четтиргенин илереткеш, Каң-оол Даваа хоочуннарга кезээде кадык-шы-

рак, сергек болгаш дайынчы турунунга кезээде турзун деп, Шолбан Кара-оолдун чагыын дамчыткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Георгий Абросимов шеригже он чеди харлыг тургаш барганын, оон төрзөн чери Бай-Хаактың орус, тыва чурттакчыларының фронттуга дузаны канчаар чыып турганын сактып чугаалаан. Тываның Улусчу-революстур шеринге албан хаап турганының дугайында Монгуш Шыырап чыылганнарга таныштырган, ол фронттуге чоруур шериглерниң санынга кирип турган, ынчалза-даа дайынның удавас доостуру ынчан билдине берген болгаш республикадан шериглер алырын соксаткан дээрзин дыңнаткан.

Президентиниң кадет училищениң начальниги Андрей Киселев кайгамчык болуушкун-биле холбаштыр келгеннерге байыр чедирген болгаш сырый кады ажилдажылга дээш музейниң ажилдакчыларына өөрүп четтиргенин илереткен.

Юлия Друнинаның сагыш-сеткилди хаара тудуп турар шүлүктөрүн республиканың культура сайыдының оралакчызы Вера Кошкар-оол номчаан. Улуг Тиилелгениң 70 чылының юбилейлиг медалын тылдың ишчизи Анна Беклемешевага тывыскан.

Улуг Тиилелгениң

КОЖАВЫС ХАКАСИЯДА ХАЛАП

Хакасия Республикада 1285 ажыг бажыңнар болгаш тудуглар өрттенип турар.

Улуг хаттын уржуундан өрт чурттачылыг 6 районга өөскээн, хаттын күжү секундада 30 метр чедип турарындан өрт өжүреринге ужал чүлдү ажыглаары болдунмай турар. Ол халаптын өөскээн чылдагаанын сизген аймаан кайы хамаанчок өрттөткени деп санап турар. ОБЯ-ның сөөлгү дыңнадындан алырга, хөй кижикогараан.

ОБЯ-да өрттү чавырылдырар камгалакчылар болгаш суг чедишпейн турар. Эң нарын байдал Шира районунда тургустунган. Халап болган черже РФ-тин ОБЯ-зының Хакасияда Кол эргелелиниң удуртулгазы, республика чазаның төлээлери чорутканнар. Улуг хат байдалды оожургадыр арга бербейн турар. ОБЯ-ның вертолеттары ужал үнеринге белең, улуг хат оларга агаарже ужалынга шаптыктап турар.

— Хакасияда өртке удур бүгү күштер өрт өжүреринче хааратутунган. Коммунал албаннарын, шериглерниң болгаш өске-даа организацияларның эргежок чугула техниказын хаара туткан. Амгы үеде 50 сан техника, өрт өжүрер ийи поезд, 200 кижикогараан.

ТЫВАДА БАЙДАЛ БӨДҮҮН ЭВЕС

Бистиң республикада агаар-бойдус изип келген, арга-арыгже кирериниң онза чуруму тургустунуп турар.

Сөөлгү хонуктарда Тывада агаар-бойдус изип келген. Агаар-ның температурасы 23-24 градус изиг. Чазакка болган Аппарат хуралына Росгидрометтин Тыва филиалының удуртукчу Анатолий Ляпин дүүн 11 шактан 14 шакка чедир хаттын дүргени секундда 17 метр чедип турган деп дыңнаткан. Ындыг температура неделя эгезинде база уламчылаар. Средадан эгелеп сооп келир, Тываның дагылыг кожуннарына термометриниң көргүзүү 2-3 градус соок болур. Апрельдин сөөлгү он хонунда агаар база катап чылып келир, 24 градус чедер.

Бии-Хемниң болгаш Каа-Хемниң бажыңга аэрохартыттырышкыннары кыллары планна тынып турар. Енисейге сугнуң эң бедик кылдыр көдүрүлгени 1961 чылда болган, ынчан оон деңгели 697 см чедип турган дээрзин Анатолий Ляпин дыңнаткан.

Арга-арыг өрттериниң тыптып кээп болур айылының улгатканындан ынаар улустун киреринге кызыгаарлаашкыннары тургузар.

Улуг хаттын уржуундан Хакасияда байдал бергедеп келгенин сагындыраал. Шолбан Кара-оол кожавыста республиканың удуртулгазынга дуза чедирип кээринге белеңиң бүзүрөткен. «Бистиң өрт өжүрер күштеривис Хакасияда өрттү өжүржүрүңгө белең» — деп, ол демдеглээн. Ындыг байдал маңаа тургустунмазын дээш бүгү хемчеглерни алып херек деп,

ажылдап турар — деп, ОБЯ-ның регионда эргелели дыңнаткан.

Россияның ОБЯ-зының удуртукчу Владимир Пучков Хакасияда өрттер өжүрер бөлүктөрүн күштелдирерин негээн. Өрт өжүреринге киржири-биле Москвадан Ил-76 деп ийи самолет ужал үнүптер дээрзин сайыт дыңнаткан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бистиң күштеривис Хакасияга дуза чедиреринге белең дээрзин дыңнаткан. Ол Хакасияның баштыңы Виктор Зимин-биле телефон дамчыштыр чугаалашкаш, улуг хаттын уржуу-биле үнгөн өрттен когараан кижилер дээш сагыш човап турарын дыңнаткан. Тыва Республика кожаларына дузалажырынга белең дээрзин Ш.Кара-оол коллегазынга бүзүрөткен. «Бистиң өрт өжүрүкчүлерибис Хакасияда өрттү өжүреринге белең» — деп, ол чугаалаан.

Дүүнү медээден алырга, чурттачылыг 34 черниң девискээринде 1285 чуртталга бажыңнары үрелиишкине таварышкан, 600 кижикогараан. 15 кижикогараан амызындан чарылган деп бадыткаттынмаан дыңнадыг база бар. Бо талазы-биле сан-түңнер доктаамал өскерлип турар.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ: «Үрмек болгаш ортумак бизнестин ужур-дузаны бистиң республикага аажок улуг»

Тус чер бот-башкарылга болгаш күрүне эрге-чагырга органнының кады ажылдажылгазының талазы-биле семинар Кызылга болган. Оон ажилынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен.

Республика Баштыңы муниципалдыг тургузуглар чагыргаларының баштыңнарының болгаш тус чер Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының мурнунга сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының айтырын көдүргөн.

Республикага, бүгү чуртта дег, экономиканың болгаш социал дески чоруктуң турум сайзыралын хандыраарының талазы-биле хемчеглерниң күүселдизи боттанып турар. Бөдүүн эвес бо үеде ниитилелдин каттыжышкыны болгаш эрге-чагырганың чон-биле сырый харылзаазы — чедишкынниң чоруктуң байдалдары болур. Кижилер эрге-чагырганың деңгелдерин болгаш адырларын барымдаалавайн турар, боттарыныстың ажил-иживисти кайы хире дүүштүрүп шыдаар болдур бис, республиканың мурнунда тургустунган сорулгаларның кан-

рып тур мен. Ынчангаш бизнесмен ажил берикчилери ажык-чарлык ажылдап: күш-ажыл керээлерин чарзын, ажилдакчыларга «ажык» шалыңны төлезин дээш сонугалдыг болур ужалуг силер. Муниципалдыг бюджеттерни долдурарының бо чугула дөзүн тус чер хуралдары кичээнгеинден салбас ужалуг.

База бир чогулгалыг дөс — патентилер. Оларны сатканындан кирген орулга бүрүнү-биле муниципалитеттерге артар. Тывыскан патент бүрүзү-адак дээрже ажилдаар бир олут-тур. Патент системазын сайзыраткаш, ажил чок чорукту кызырар, биче бизнесте чажыт черден үндүрер болгаш тус чер бюджеттериниң орулгалыг кезээн улгаттырар аргалыг апаар бис. Эрткен чылдың төңүзүндө хоойлуга өскерилгелер кириген бис дээрзин сагындырайн, ында бизнесте чорудар девискээрни барымда-

ра-оол демдеглээн.

«Кандыг-даа удуртукчу, муниципалдыг тургузугнуң удуртукчу кижилериниң сеткөөнүн эки билип, хөйге кылдыр ажилдаары чугула деп, Тываның Баштыңы айтырды».

Чугаазын түңнөп Шолбан Кара-оол республикада час дүшкен, часкы хун чыгачемгерер дээрзин сагындырааш, тус чер бот-башкарылга органнының төлээлекчилер конкурсу садыглаашкыннары дарый доозарын, тудуг сунууга белеткенирин, чажы хову ажилдарын кичээнгеин тударын, эвээш орулгалыг бүлелерни картофель, нүзүренин-биле хандыраш, девискээрлерниң ногаанчыгазынче болгаш чаагайжыгазынче кирерин чугула санаан. «Силерге эки ажил болгаш чогулгалыг кады ажилдажылганы күзөдүм» — деп, түңнелинде чугаалаан.

Дээди Хуралдың дарызы Каа-оол Даваа тус чер бот-башкарылга органнының төлээлеринге байыр чедире моон соңгааргы ажилыңа чедишкыннерни күзөдүм. «Чангыс демниг Россия» партиязының регион салбырының удуртукчу болганындан ол тус чер бот-башкарылгага кичээлдериниң ажилдаарына ам болур сондаларның дугайында чанга партияда өөрүңгө сагындыраш. Соңгулдаларга киржиринге белеткенип тура, «Чангыс демниг Россия» семинарлар эрттиргелээн. «Бистиң сорулгалары — соңгулдаларны ажык-чарлык болгаш шынчы чижилер байдалдарга эрттирери. О сорулгаларны чедип алдынары»

Чурттуң бюджетин шыңгыы кылдыр тургускан. Байдал ыңдыг турда бистер шупту иштики курлавырларны дилеп тывар дээш ажилдаар ужалуг бис. Боттун орулгаларын өстүрери — амгы саң-хөө чылының чугула айтырыгы.

чаар күүсеттинери хамааржыр. Оларның чамдыктарына кысказы-биле доктаап көрейн.

Россияның Күрүне чөвүлелиниң хуралы чоокта чаа болган дээрзин билер силер, ол биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткиринче угланган. Ол адырны Россияның Президентизи «чуртту чаартырының, экономиканы чаартырының, оон турум чоруун бедидериниң чүгүл чугула байдалдары эвес, ол бистиң бурунгаар чедишкынниң чоруувусту, бистиң чонувуста бар чогаадыкчы, сайгарлыкчы аргаларның боттанышкыны» деп санаан.

Бистиң улуг-улуг үлетпүр бүдүрүлгелери болгаш аграр улуг-улуг холдингилик чок республикавыска үрмек болгаш ортумак бизнестин ужур-дузаны аажок улуг. Муниципалдыг удуртукчу бүрүзү бодунуң сайгарлыкчылары-биле эгин кожа ажилдаар ужалуг. Оран-сав тускайлаарына, административтиг шаптаразына, бюрократтарның дужактарын ажил эртеринге оларга дузалаар херек. Сайгарлыкчы чаа төлөвилел бүрүзү — немелде ажилдаар олуттар, кожунуң бюджетиниң үндүрүүнче немелде кирилделери-дир.

Чурттуң бюджетин шыңгыы кылдыр тургускан. Байдал ыңдыг турда бистер шупту иштики курлавырларны дилеп тывар дээш ажилдаар ужалуг бис. Боттун орулгаларын өстүрери — амгы саң-хөө чылының чугула айтырыгы. Тус-тус кижилерниң үндүрүүнүң 40 хуузу муниципалдыг бюджетке артарын сагынды-

Көдээде-даа, хоорайда-даа кижилер боттарының херээн ажилдарына белең дээрзин «Чангыс суур — чангыс бүдүрүлгө» деп төлөвилел көргүскөн. Олар шаптыктавазы, хостуг болурун хандыраары болгаш деткири чугула.

дарына белең дээрзин «Чангыс суур — чангыс бүдүрүлгө» деп төлөвилел көргүскөн. Оларга шаптыктавазы, хостуг болурун хандыраары болгаш деткири чугула.

Тус чер эрге-чагыргаларының кол кичээнгеин республика Баштыңы ажил-херектерин ажил болгаш хөйге көскү болурунче угландырган, ниитилелдин эрге-чагыргага бүзүрели оон хамааржыр, оон уламындан байдал турумчуур. Ол ажык чорукту кандыг-даа шийтпирни хүлээп ап тургаш: садыглаашкыннар чорудуп, тудуг ажилдарын хуваап, «Чангыс суур — чангыс бүдүрүлгө» төлөвилелиниң киржикчилеринге деткимче көргүзүп, чер участоктарын тускайлап база өскүс уругларга чуртталга бажыңнарын берип тургаш болдурар херек дээрзин Шолбан Ка-

лерден хамааржыр» — деп, ол чугаалаан.

Семинар кичээлдериниң оларның киржикчилери тус чер бот-башкарылга болгаш күрүне эрге-чагырга органнының кады ажилдажылгазынга хамаарышкан чугула айтырыгларын илеткелдерни дыңнаан болгаш сайгарып чугаалашкан. Республиканың муниципалдыг тургузугларының уставтарының эрге-хоойлунуң чангыс негизделери турарын база чугаалаан. Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Артур Монгал 2015 болгаш оон даргазындагы чылдарда эргелел-башкарылга кадрларының болгаш чыгыр тургузарының болгаш белеткээриниң талазы-биле хемчеглерниң планын дугуйында илеткелди кылган.

ТАР-га турскаал

1941-ден 1945 чыл, Ада-чурттуң Улуг
иынынын үези кижі бүрүзүнүң сет-
тималде утундурбас аар балыг болуп,
инчаланып арткан. Бо берге чылдарда
улуг-улуг хоорайларының тул-
ушкунунга совет дайынчылар, кызы-
лдар эрес-дидими-биле кириш-
кен. Оларга сактыышкынның мөгейин
сияның улуг-бичии булуңнарында
иделгээри чаңчылчаан. Мындыг
чаңчылдың бирээзи «Тиелелгениң
афетазы» деп акцияны Россия
дирекциязының АЧЧ федералдыг
ан чери эрттирип турар.

Тирилгениң 70 чылынга уткуштур
егей чергелиг «Тирилгениң эстафе-
ны» бо чылдың февраль 2-де Брест
азизинден 1-ги, маадыр хоорай Мур-
скдан 2-ги маршрут Россияның хоо-
ларын кезип үнүпкен. Апрель 10-да
тияның кызыгааржылары бистин
публиканың кызыгааржыларынга
жетканы кубогун дамчыткан.

Апрель 11. Кызылдан үнгөн
«Келгениң эстафетазы» Шагаан-Арыг
райга келген. Культура бажыңга
базривиске-ле, кожууннуң удуртук-
ры ак кадактарлыг, сүттүг шайы-биле
п алды.

И-тиң Тыва Республикада федерал-
албан чери кызыгаар эргелелинин
лдакчылары хоорайның чуртта-
кырынга байыр чедиргеш, 97 харлыг
инның хоочуну Иван Соколова теле-
ону белекке берген. Шагаан-Арыгның
назылыг чурттакчызы дайынның
-берге чылдарын көргөн. Дайын
и соонда ээп чанып келгеш, кызыгаар
нынга ажылдааш, хүндүлүг дышта-
же үнгөн. Ам бо хүнде Шагаан-Арыг-
лдарының аразында чурттап орап.
-лүг-Хем кожуунуң чагырга дарга-
берген Анай-оол аалчыларга чылыг
ү чоннуң мурнундан чугаалаан:
ттуң хоорайларын эргип чоруур
лелениң эстафетызының» бистиң
айывыска келгенинге өөрүп тур бис,
даа сонгаар силерниң-биле кады
лдарынга кезээде белен бис» — деп,
таалааш, өөрүп четтиришкенин
ктерин, хоопан каан чурукту болгаш
т шериг кыстарга боодал чечектер-
унган. Забайкалье округтан келген
стерниң дайын дугайында сураглыг
шоору, эзир куш дег теп турар
хөрүкчүлерниң сонургалын оттур-
Концерт соонда кайы-даа таланың
элери тураскаал кылдыр чурукка
тыржып шаг болган. Тиилелгеге ту-
аткан солун концерт дээш шагаан-
кылар өөрүп четтиргенин илереткен:
Я Куулар, эмчи: «Тиилелгениң 70
онга уткуштур эстафета акциязының
иң хоорайывысты оюп эртпейн,
лааны кончуг эки. Бистер ону көөр
ежиктиг болдүвүс».

ораана Семис-оол, Шагаан-Арыг
ий чагыргазының даргазының ора-
зы: «Делегей чергелиг «Тиилелгениң
етазы» бистиң республикага келгеш,
ан-Арыг хоорайга доктаап, тавараа-
аажок өөрүп тур бис. Бо төөгүлүг
шкун кажан-даа уттундурбас бо-
бистиң чуректеривиске артып каар.
гааржыларның ажилынга ак орукту
мурнундан күзедим».

Шагаан-Арыгның чурттакчылары-биле
олашкаш, Өвүр кожуунче углапты-
көндөргей арт-сынынга үнө халдып
твиске, ак хар-биле шыптынган
р, бичии сырыннап турар болду.
ннүң чагырга даргазы Сергей Куулар
аан бөлүк изиг, сүттүг шайы-биле
ларын уткуп алганнар.

прель 12. Эртегиниң 10 шах
де Хандагайты суурнуң төвүнде
елгеңиң сесерлиинге» холдарында
тер, саазын көге-бугалар тутулап ал-
кочачылар, шериг хептиглер болгаш

Тываның кызыгааржылары Алтайдан келген аалчыларга эстафетаны дамчыдып турары.

улул-бичи өвүржүлөр байырлыг чыскаал-
га киришкеннер. Кызыгаар эргелелинің
төлзэлери өвүржүлерге байыр чедиргеш,
«Тиелелгениң эстафетазының» дугайында
таныштырбышаан, бооларын дааштап,
сактыышкынның мөгөйин кылган. «Хан-
дагайың» кызыгаар албанының болгаш
жокуунуң удуртукчулары чылыг сөстөрни
келген аалчыларга чугаалаан.

Бо турсакаалда 1943 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыныңче Өвүрдөн аътанган 10 эки турачының аттарын бижээн. Олар, Дус-Дагның дөрт Түлүштери Нурсат, Севең-оол, Мунзук, Мезил-оол, өске суурларындан Пимба Тюлюш, Борис Конгар, Даваа Монгуш, Улуг-Шыыр Донгак, Биче-оол Монгуш, От-оол Ооржак. Бо эки турачыларының чамдыызы төрзөн черинче ээп келбээн. Байырлыг чыскаал соонда, Өвүрнүң эки турачылар турсакаалының сесерлиинге чадаң ыяштарны аалчылар биле хандагайтыжылар тарып олурткан. Дайындан ээп келген эки турачыларны бирээзи Биче-оол Дагбаевич Монгуш уругларын эртем-билиг-биле чепсеглээш, өглөп-баштап кааш, 1994 чылда чырык өртемчиден чарлып чорутканын уруу Раиса Сачнай-оол чугаалады: «Ача-томаанның кижии, дайын дугайында чугаалаксаваас, 1943 чылда дайынче аътаныпкан. Чоруур мурнунда Революстуг шериге өөредилгени эрткен. Икка хемниң кыдыынга тулчуп тургаш, будунче балыглаткан. Ооң соонда Дубнону хостажып тургаш, хөрээңче хоска өттүр база балыглаткан. Берге турза-даа, улаштыр тулчуп чоруп турган мен дээр».

Чаңгыс чер-чурттуунга улажып, хандагайтыжылар байырлыг хемчегиниң дугайында долчу үнелелди бердилер:

Анай-Хаак Лопсан-Серен, валеолог
 башкы: «Бо чылын Улуг Тиилелгениң 70
 чылынга таварыштыр кызыгааржыларның
 эстафетазының бистиң кожуунда келгени
 өөрүнчүг, уттундурбас, төөгүлүг болушкун
 болду».

Алиса Монгуш, технология башкызы:
«Тиилелгени чылдың-на демдегеп турар бис. Төрзөн чурту, төрөп чону дээш маадырлыгы-биле дайылдашкаш, зеп келбейн барган дайынчыларывыс бар. Бистер салгакчылары оларга кезээде мөгөйбишаан, «Тиилелгениң эстафетасы» дээн ышкаш сактыышкыннарны эрттирип турарын онза деп санаар мен».

Айдың Донгак, Хандагайты школа-

зының 9 «а» класының өөреникчиси: «Бистиң школада Тиилелгениң 70 чылынга таварыштыр янзы-бүрү хемчеглерни эрттирип турар. Бөгүн бо байырлыг чыскаалга база киржип келдивис. Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадырлыгы-биле чок болган дайынчыларывыска кезээде мөгөйип, сактыышкыннарны кылып турар бис».

Байырлыг чыскаал соонда, «Геннадий Тумат» аттыг Культура төвүнге кызыгаар-жылар концерт көргүзүүн бараалгаткан. Көрүкчүлөр олуттарындан турар-даа хире звес, димиттиг адыш часкаашкыны-биле четтиргенин илереттилер.

Олег Кончук, суурунун чурттакчызы:
«Кызыгааржыларның концерт көргүзүү дендии солун болду. Оларның-биле кады ТР-ниң алдарлыг артизи Андрей Монгуштуң ыры-шоору, хөөмей-сыгыды кижиниң хей-аъдын көдүрүп, сергедиптер-дир. Дыка онза байырлал бистиң суу-рувуска болду. Орук-суур менди-чаагай чорзун!».

Концерт соонда өвүржүлөр-биле байырлашкаш, аъттаныптывыс.

Апрель 13. Кызыл хоорайның Тиилеге шөлүңгө бичи тукчугаштар, янзы-бүрү өңнүг шарлар, чечектер туткан улуг-бичи чон «Тиилелгениң эстафетазын» дамчыдары-биле чыскаалыкан. Эге сөстү РФ-тиң АЧЧ Тыва Республикада кызыгаар эргелели федералдыг албан чериниң начальниги Евгений Труханов кызылчыларга болгаш кожазында Алтай Республикадан келген аалчыларга байыр чедирип чугаалааш, эстафетаның кубогун кожаларынга дамчыткан.

Чыылган чон тураскаалга сактыышкын-
ның езулалын кылып, боодал чечек-
терни салган. Алтайдан келген төлээ
эстафетаның кубогун хүлээп алгаш, Ал-
тайны болгаш Даг-Алтайны эргий кезээш,
дараазында Казахстан дээш хамаарыш-
пас күрүнелерни таварыырын дыңнатты.

Тиилелгениң 70 чылынга уткуштур Мурманскдан үнгөш, Архангельск, Чукотка, Камчатка, Сахалин, Приморье, Хабаровск, Еврей автономнуг область, Амур, Забайкальск крайны таварып Тывага келген база Россияның болгаш кожа күрүнелерге чедер «Тиилелгениң эстафетазы» төөгүвүске уттүндүрбас болуп артар.

Анисья ТЮЛЮШ.

Авторнун тырттырган чуруу.
Кызыл – Шагаан-Арыг – Хандагайты
– Кызыл.

Дайын чылдарында Тыва Арат Республиканың Москвадан көжүргөн дипломаттыг төлээ чериниң дугайында тураскаалды Самарага тургузар.

1941 жылдың күзүндө даштыкы өскө элчин черлери-биле кады Москвадан үндүр көжүргөн Тыва Арат Республиканың ССРЭ-де Бүрүн эргелиг төлөз чериниң дугайында тураскаал самбыраны Самара хоорайга тургузар. Ынчан ол хоорай дайын чылдарында Совет Эвилелиниң «курлавыр» найысылалы деп санадып турган.

Самараның мэриясы Тиилелгениң 70 чылын байырлаарына уткуштур мемориал самбыралар конкурзун чарлаан, ол самбыраларны даштыкы күрүнелерниң Москвадан үндүр көжүрген дипломаттыг төлөз черлериниң, ооң иштинде Тыва Арат Республика (ТАР) база бар, турган оран-саваларына май 9-та азарын планнаан. Ооң дугайында Самараның чагыргазының албан-езузунуң сайтызы дыңнадып туруп,

1941-1943 чылдарда Самара хоорай, ыччан ону Куйбышев деп адаар турган, ССРЭ-
ниң курлавыр найысылалы турган дээрзи
сагындыраал. 1941 чылдың күзүнүндө
фашист шериглер Москваже шаап халдап
гезелэн, октябрь 16-дан зелеп нарын
байдал тургустунган. Күрүнениң Камгалал
комитетиниң шиитпири езугаар кайы-даа
кызыгаардан бир муң километр ыракта
турар, улуг-улуг транспорт оруктарынын
белдиринде Куйбышев хоорайны курлавыр
найысылал деп тодараткан. Ынаар хамык-
ты мурнай даштыкы элчин черлериниң
Москвада **турар** өңү-хөреңгизин болгаш
ажылдакчыларын көжүрүп үндүргөн.

Оон ағыда Куйбышевче күрүнө эрге-
чагырга органнарының — ССРЭ-нің Дээди
Совединиң, ССРЭ-нің Улус Комиссарлар
Чөвүлелиниң салбырлары, чамдык улус
комиссарлары болгаш кол эргелелдер,
а ол ышкаш камгалал бүдүрүлгелери,
культураның—Күрүнениң академиктиг Улуг
театры, Ленинградтың опера болгаш балет
театры, Бүгү-эвилел радиозунуң симфо-
никтиг оркестри дээн ышкаш улуг-улуг
албан черлери болгаш делегейге сурагыл
уран чүүл коллективтери көшкен. Аңаа
«Метростройнуң» тускай отряды Дээди Кол
командылачы Иосиф Сталинге бункерни
чер адаанга, 37 метрге туткан.

Куйбышевче көшкен соонда ТАР-ның Намчак Саттың баштааны Бүрүн эргелиг төлөз черинге Бельгияның элчин черинден ырак эвесте, Красноармейская кудумчусунда 34 дугаарлыг бажыңны берген дээрзин төөгүчүлөр илереткен. Ол бажыңны тыва дипломаттар Моолдун элчиннери-биле кады ээлеп турган хире. Олар аңаа кады 1943 чылдың августка чедир ажылдааннар, ынчан дайын ССРЭ-нің тилелгези-биле доостуру чайлаш чок апарган. Ооң соонда дипломаттыг төлөз черлерин дедир Москваже көжүргөн.

Кадагалаттынып артып калган төөгү материалдарындан көөргө, Тываның төлээ чериниң ажилдакчылары Самарадан Москваже Кубаның элчиннери-биле кады чаңыс вагонга чоруп органнар, а чамдык чурттарга он-он вагоннар негеттинип турган. Чижээ, Япониянык элчин чери 80 вагон херек дээн, АКШ-тың — 15, Швециянык — 12.

Даштыкы күрүнелерниң элчин черлериниң турганы дыка хөй оран-савалары артпайн барган деп, Самаранын төөгүчүлери чугаалап турар. ТАР-ның төлээ чериниң турган оран-савазының орнунга 90 чылдарда чаа үеңич чуртталга бажыңын туткан. Ындыг-даа болза, хоорайның хөй-ниитизи болгаш эрге-чагыргалары Самараның чурттуң ийиги найысылалы болуп турган үезинде Москвадан көшкен албан черлериниң болгаш даштыкы төлээ черлериниң аңаа көжүп кээп турганын мемориалдыг самбыралар дузазы-биле мөңгөжидер деп шиитпирни хүлээп алган. Дедир көшкен соонда бир чыл эрткенде, Россияның составыга эки тура-биле каттыжып кирген Тыва Арат Республиканың төлээ чериниң дугайында база самбыра турар.

gov.tuva.ru-дан.

● М.Б. Кенин-Лопсанның 90 харлаанынга

Делегейниң дириг эртинези

Монгуш Борохович Кенин-Лопсан — дириг төөгү. Ооң амыдырал-чуртталгазы — Тываның эртип келген оруктары. Тос кыстыг, дөрт оолдуг хей ажы-төлдүг аңчы, малчын, тоолчу өг-бүлениң ортуннарының бирээзи, чайлаг школазынга үжүк караа ажыдып, баштайгы эге-чада школазынга өөрөнгөн, тыва пионерлерниң баштайгыларының бирээзи, үжүк-бижик айтыр баштайгы башкыларның бирээзи, аныяк чогаалчыларның бирги семинарының киржикчизи, баштайгы тыва школазының бирги доозукчуларының бирээзи, бирги тыва романның автору. Езулут-ла дириг солун төөгүлүт Улут кижиги — Монгуш Борохович-биле чаңгыс үеде чурттап чоруувус кежиивис-тир.

Монгуш Бороховичиниң ажыл-ижи улуг буянныг. Бодунуң төрөөн чонунуң сагыш-сеткил культуразыга ол хөйүн кылып чоруур. Кандыг-даа ниитилелде, кайы-даа үе-шагда бирги кол чүүл — сагыш-сеткил культуразы болгай. Кандыг-даа эртем-билиг чок кижиги сагыш-сеткили бай-байлак болза, улус ажыл-агыйына, чонунга хөйүн кылыптар шынарлыг, күчүлүг болур. Сеткил-хөңнү яды, чегей кижилер чеже-даа эртем-билигилг болза, улуг чер четпес дээрзин амыдырал бадыткап каан. А чонунуң сагыш-сеткил культуразын өрү көдүрүп, ону делгемчидип чоруур кижилер ук чонунуң чогаалчы салым-чаяаныгыларга ол болур. Оларның уран чүүлүндөн, шүлүк, ыры-зындан, тоожу, романның угаан-бодал делгемчил, хей-аът көдүрүп, амыдырал-чуртталганы деңизгүрүп өөренип болгай бис.

Монгуш Кенин-Лопсанның чогаалдары чонунга шак ыңдыг дээштиг. Ооң улуг хемчээлдиг чогаалдары — романның тыва төөгүнүң хей-хей арыннары чырыттынып келир. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва чонунуң ажыл-ижи, Улуг Тиилелгеге тыва чонунуң кириген үлүг-хуузу, ханныг репрессия чылдарының хай-халавы, улус-чонунуң уран чүүлүнүң сайзыралы. Чогаал бүрүзү бир-ле төөгүнү бистерге ажыдып бээр. Шак ыңчаар Буян-Бадыргы деп кымыл дээрзин «Буян-Бадыргы» деп романдан улам тодарадып билип алыр аргалыг болган бис. Ук романның мурнунда, бир эвес ажы-биле миннир болза, Буян-Бадыргы гуннойонну мөлдүк-калдыр билер чорааныысты сактып көрээлиңер. А «Буян-Бадыргы» деп роман чырыкче парлаттыган соонда, хей-хөй номчукчулар гуннойонну эки танып билип алган, харын-даа оларга чоргааралдың хөөнү оттуп келгенин демдеглээр артык эвес боор.

Монгуш Бороховичиниң ат-алдары эгээртинмес. Ол тыва улустуң улуг Чогаалчызы, шылгарангай Эртемдени, үжүр-мергени-биле чагыларын айтып орап улуг Башкызы. Хоорайыстың төвүнде Казанак бажыңга ырак-узак кандыг чурттан, кандыг черден, кандыг кижилер кирбээр дээр. Ооң эргинин арта басканнар Монгуш Борохович-биле ужуражып чугаалашкаш, ооң мерген угаанын, эгээртинмес амыдыралчы билиин, эртемге-даа, чечен чогаалга-даа кылган ажылдарының хөйүн, сүүзүнүнүн чүтле магадап эвес, а харын-даа онзагай ховар кижиге ужурашканындан хей-аъды бедип, чалгын-налып чанарлар. Эртемденивистиң тыва улустуң чаңылдары, ужурашканында хамнаашкын темазына хамаарыштыр хей-ле номнары, материалдары чүтле Россия иштинге эвес, даштыкы чурттарга база хөйү-биле парлаттыган, Монгуш Борохович хензиг тыва

чонунуң сагыш-сеткили, көрүнүү, төөгүзү болуп, чонунуң арыл-чаагай ат-алдарын көдүрүп чоруур. Монгуш Борохович — тыва чонунуң бедик сүлдөзи.

Монгуш Борохович — онзагай дириг эртинези. Ооң чурттап эртип келген оруктары — онзагай ховар кижиниң эртип келген оруктары. Школага өөреникчи тургаш-ла, баштайгы шүлүктөрүн бижип, чогаал ажылыңче шымы берген, ол үеде орус литературадан М. Лермонтовтуң «Дуб бүрүзү» болгаш Н. Некрасовтуң «Бачымын аар!» деп чогаалдарын окулдуруп, окулганың нарын делегейин шигээдиң эгелзэн. А ат-алдарлыг Нева хеминиң эринде турар Ленинград хоорайның күрүнө университетиниң студентизи апаргаш, баштайгы улуг хемчээлдиг чогаалдарын бижип кирипкен. Салым-чаяаның күжү-даа, дөспөс чүректин тевиин-даа ында бар. Мен бодаарымга, алызындан аңчы, малчын угу мында кол черни ээлеп турар. Мал-маганныг кижиге олут орап эвес, балдыр сыгар эвес, үргүлчү-ле ажыл-иште турар. Мал-маганныг кижиге чүтле чаңгыс хүнүн бодаар эвес, эртен каяа кадарар, кышты канчап ажырып алырыл дээш сагыш аарыыр, сайгарар, кылыр ажыл-ижи-ле хей. Шак мындыг чорук Монгуш Бороховичиниң хан-дамырында болгаш чогаалдарының дугайында бодал-сагыш ону үргүлчү калбайн чораан. Ынчангаш ооң чогаалдары элбек, жанр хевирлер-биле байлак, көрүжү делгем, темалары яңы-бүрү, көдүргөн айтырыгы чидиг, үеде дүүшкөк.

Ленинградка өөренип тургаш М. Кенин-Лопсан улуг хемчээлдиг чаңгыс эвес чогаал бижсэн. Бир улуг хемчээлдиг чогаалын ол дөрт дугаар курс соонда чанып кээп чорааш, чайлагдан күзөгө аалы көжөргө, өске бүгү чүк-биле кады уургайга суп, шыгжап каан. Келир чылын кээрге, чаъс, хар суу уургай-же киргенинден саазынарда будук-биле бижсэн одурутлар былчажып, номчуттунмас апарган болган. Шак ыңчаар бир улуг чогаалдың салымы тодараттына берген. Бо чогаалдың соонда бижсэн чогаалы — «Чүгүрүк Сарала» деп роман болур. «Чүгүрүк Сарала» — онзагай салым-чолдуг чогаал. Ол — тыва чечен чогаалдың бирги романы. Ооң-биле чергелештир, ук роман студент оолдун ол чеже-даа аныяк болза, көрүжүнүң делгемин, амыдыралды сайгарыттар сагынгыр бедик медреселин херечилеп турар.

Монгуш Борохович Ленинградка өөренип турда-ла, сөөлүндө тыва чечен чогаалга улуг деңизгүрүп «Буян-Бадыргы» деп романның эгези салдыган. Ленинградка өөренип турда, Кыдаттан келген хөй сургуулдарның аразындан бир уруг арыг тыва дылга Буян-Бадыргы нойон дугайында айтырыг салган. Шак ол айтырыг ол үеден, ол шактан эгелеп М. Кенин-Лопсанны сонургадып, дүвүредип, харын-даа хей-аът кирип чораан. Буян-Бадыргы дугайында материалдарны ол үеден эгелеп чыып эгелзэн: архивтерден дилеп, тып, ооң үежилерин адап, сурап, ону билир, көргөн кижилер-биле ужуражып, хөй-ле ажыл кылдыган. Ооң түнмелинде, барык 50 чыл эрткенде, «Буян-Бадыргы» деп роман чырыкче парлаттынып үнгөн. Ук роман тыва чонунуң бодунуң төөгүзүнче сонургалын хайныктырып, чоргааралын оттурган. Кызыл коммунизмниң чылдарында Буян-Бадыргы деп атты адаары безин хорутлуг турда, ооң дугайында чүнү-даа билбейн артып турдуvus. А «Буян-Бадыргы» деп роман ол бүгү «дүмбей» чоруувусту арыглап, арыг шыны биске ажыдып берген.

Сайлыкмаа КОМБУ.

Башкывыстың хамнаашкын орууну углап-баштааны

Мерген САРЫГ-ООЛ, «Дүңгүр» хамнар ниитилелиниң кежигуну:

Амыдырал-чуртталгага чүү-даа турар, хову, шөл-даа эртер, кадыр даг-даа үнер, хаттыг чаъска-даа таваржыр.

Тыва хамнарның мөңгө президентизи, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Борохович Кенин-Лопсан башкы бистиң өг-бүлевиске, амыдырал-чуртталгавыска улуг үлүг-хуузу кирип, арга-сүмезин берген деп санап, кезээде хүндүлөп чоруур бис. Боду назы-хары улгады-даа берзе, улус-чонунга ачы-буянын бо үеде дээр чедирип чоруур, ховар кижилерниң бирээзи. Монгуш Борохович чүтле Тывада эвес, бүдүн делегейде атсураа алдаржаан башкы дээрзин эки билер бис.

Бир-ле хүн олче кирер сорулга-биле Казанакче базыттым. Чеде бээримге, оочур бар болган. Оочурум чедип кээрге, башкыже киргеш, мендилежиримге, мени сандайже олур диди. Бичии чугаалашканы-выс соонда, хуваанааның даштарын бөле туткаш, менче сунгаш: «Бодунуң ажыл-амыдыралың дугайын, аал-ораның бодап алгаш, бо даштарны холуң адыжыңга элзэн тут» — дээн. Элзэн туткаш, сунарымга, ол даштарын алгаш, чадып алган торгузунуң кырынче чажытты. Оон элзэн болгаш, өг-бүлевисте каш ажы-төл барын, өөм ишти-биле бистиң амыдыралывысты, ылаңгыя чуртталгавыста бергедээшкinnerни көрүп, айтып, чугаалап берген.

— Бо даштарның саны каш-тыр? — деп айтырды.

— Он бир даш-тыр.

— Ол-дур, 2011 чылда база бир эки оруунар ажыттынар — диди.

Мээң шала муңгаамны эскерип кааш:

— Ажырбас, муңгарава, сени чассыда аарак, чугаалап ор мен, амыдыралыңга эки орук ажыттынар, оол — дээрге, сагыш-сеткилим оожургалды алган. Чүге дизе үе-шапның аайы-биле мээң эки чагы-сөзүн бербишаан, сеткилимни өөртүп, «чассыда аарак» дээн сөзү сагыш-хөңнүмнү доюлдуруп-кан.

Айлар, чылдар эрткен, чоорту башкының ыңчан чугаалаан чугаазы амыдыралга бадыткаттыган. Ам бо хүнде улуг өгбе-башкывыска кадыкшылды, узун назынны, улус-чонунга ам-даа чагы-сүмезин берип чоруурун күзээр-дир бис.

Сара САРЫГ-ООЛ, «Дүңгүр» хамнар ниитилелиниң даргазы:

Үстүнде бижээни ышкаш, улуг хүндүткел-биле сактып кээримге, бо доктор башкының бистиң амыдырал-чуртталгавыска салдары улуг. Мээң авам ыңчаарда чораан. Ол ам бистиң аравыста чок. Алыс чурту Кара-Хөл, Күжүгеттерниң чаңгыс кызы. Ооң ады Өлчеймаа Күжүгетовна Хомушкун, ийи акылыг, бир оол дунмалыг чораан кижиге. Ук-төгүзү кара-көрнүр, өгбелери хамнаар чаяаныг. Ачамның өгбелериниң төөгүзү база-ла ыңдыг, чүве эндевес, хуваанаак чажар, үзер, шо-төлгелээр, чарынны акка-даа көөр, судур-даа номчуур.

Барыын-Хемчиктин Биче-Аянгаты, Суглуг-Ой, Бижиктиг-Хая, Берт-Ой, Час-Адыр, Тос-Аржаан унун чурттаан Каадыр-оол Содунамович Хомушкунуң өг-бүлезинге мен Чеди-Хаан сылдыс ышкаш, чеди дугаар кызы

бооп төрүттүндүм. Бир-ле дугаар бисти, кыс дунмам биле мени, ававыс М.Б. Кенин-Лопсан-биле таныштырган. Аарыг-аржыкка таварышкаш, эмчи дузазы хей боорга, авам биске бо башкыже баарын сүмелзэн.

Кады үжелзэн чорупкан бис. Башкы ыңчаарда Казанаанга олурган. Ол бистер, авашкылар, кандыг айтырылгы чоруурувусту айтыргаш, арга-сүмезин берген. Мээң дораан: «Албан черинге ажылдап чораан-дыр сен... Алызында барып, даг дег караны довул дег ак базар...» дээш, бодунуң эрктен чуртталгазын чижек кылдыр допчулааш, шынын чедип алырымны баш бурунгаар чугаалады. Оон бир хүн катап келиривисти дыңнатты.

Бир-ле хүн база-ла үжелзэн чеде бердивис, башкывыс чылыг, чымчак уткуп хүлзеп ал, ук-төгүвүстү айтырып, авам-биле элзэн хөөрештилер. Улуг ноянның төк дээш төрүттүнген чер-чуртун, шаг-төгүдөн тыва чонунуң хам чүдүлгезин, каяа, кандыг хам-чаяакчы канчаар хамнап чораанын, езу-чаңылдарывыстан эгелзеш, дагылгаларның ужу-утказынга дээр, хөйүнү-ле чугаалашкан сөөлүндө, ооң авамга сүмези мындыг болган: «Бир кызың эртеминиң аайы-биле психолог болуп, бирээзи «Дүңгүр» ниитилелинге хамнап ажылдазын».

Оон бээр-ле, бистер, угбашкылар, улуг башкывыстың сүмези-биле, ооң чалгынының адаанда, үндезилеп тургускан ниитилелинде ажылдап чоруур мындыг улус бис. Дунмамны Долаана Каадыр-ооловна дээр. Амыдыралывыска орук ажыдып берген башкывыска кадыкшылды күзеп, эртенниң-не ак сүдүвүстү өргүп, улус-чонувуска ачы-буян чедирип чоруур угбашкылар бис.

Анисья МОНГУШ, Чөөн-Хемчик кожунуң Дүңгүрлүгден хамнап үнгөн, Бажың-Алаак чурттуг, дээр уткуг хам:

Монгуш Борохович Кенин-Лопсан — бөдүүн, кижизиг, шириин көрүштүг, ада-өгбеси угундан өттүр көөр, кончуг чоргааранчыг кижиге.

Алдын күстүң тыныжы шонупкан, бүрүлөр дүжүп турар үе чүве. Менде черле ыңдындан иттирип турар бир-ле чүве бар, черле элдеп, чеже мынчаар хилинчектенир боор, М.Б. Кенин-Лопсанга баар-дыр деп бодап алдым. Алдан-Маадыр аттыг музейге Казанакка келгеш, оочурлааш, кирдим. Монгуш Борохович башкым, ол үеде шору аныяк, бээр сандайже эртип кел деп имнеди.

— Мээң-биле чүнү дугуржуру, ол? Каяа, бо караа, чүге кызыл чүвөл? (каш хондур удуваан мен, уйгу-чокталып турганым ол).

— Кады шайдан ижээли, далгандан былга — дээш, мээң-биле шайлап ора:

— Ат болган дүвүрөп чоруур кижиге-дир сен моң — диди, оон мээң аал-чуртум, ук-төгүм айтырган, чугааладым.

— Бо «хамык чүвелер» эдертип алган сен, бо үнгеш, дораан «Дүңгүр» деп чер баар сен-дээрге, кайнаар-даа барбайн, чана берген мен.

Бажыңга келгеш, шала кырынга өжөгүзүн чыдып алдым, дыка улуг сапыктыг кижиге холумну базытты, отту хона бердим. Оон база уйгу чок, эртенінде Елена Чимбиевна дээр чаяачы хамны хооп ал-

дывыс, ол хам келгеш, менче у кылашпакаш, үш базым чет чыткаш, кээп дүштү.

— Дыка күштүг-дүр сен, дыр сен, мени ужур шаа чаяаның сүрлүг-дүр! — дээш. Сенде кара-кара даштар чүве-дир, чалгаарап турар, уруумнуң оглу аарып турар, нактан салып берем — дидир.

— Чок, угбай, мен аңа чал кижиге-дир мен, өршээп көр — дээримге, шуут хоржок.

— Ам «Дүңгүр» баар бис, эдертип апарган. «Дүңгүр» келген, ыңчан даргазы Сай оол Иванович турган, мени аксынга кассир чанынга ол каан. Елена Чимбиевна дөрүндө өрзэлгө эрте бе Эжик аксында өрзэл чанынга рымга, чөңмөчө бир бичии бо чүве кире берди.

— Ээ, Чимбиевна, бо хам үндүрүптү, бо өрзэлден менче ди — дээш, үне халыдым. Е Чимбиевна келгеш:

— Сени кандыг эвес дээш недим, билип кадың, але — д ол ам 1995 чыл-дыр.

Монгуш Борохович аныяк, бо профессорнуң көөрүн ыңчан көргөн мен.

Зоя АКААЖЫК, «Дүңгүр» хамнар ниитилелиниң 1994 чылдан хамы:

Мөңгүн-Тайга кожуну, Тос-Хөл хем Тос аржаан домчузу 1994 чылдың чайын, тоза

лаарга, 7 айның 28-тин хүн изиг үеде аарыг, аныяк када Кызылга эмчилевишаан өгбелерниң чүдүлгө-сүзүлөп тут турда, чуржум уруг мени дыым багай кижини ажаанга тап чорааш, Монгуш Борохович Кенин-Лопсанга кириген мында М.Б. Кенин-Лопсан чога-вага, бүгү делегейге алда билдингир өгбе-чогаалчывыс, ногаф, төөгүчүвүс мени хү алгаш, чүү дээн деп бодаар ол билээмден тудуп, судалымны нап, 15 минута хире болганда

— Ленин кудумчузу, 41а бажыңга баргаш, арыглангаш! — деп, дужааган дег, айбы болгай.

Ынчангаш ол хүнден эгет аңаа мөгөйп, чүдүп, тейлеп руур мен. Чуртум ырак болгаш төлүмчө, чуртумчө чоруур апар башкымга баргаш, шаанга хөөрежип, ооң берген сүмези-чажымын чажып, чалбарып, чон ооң чагыын дамчыдар мен. Ын гаш хүндүлүг кижиге, өгбевис даа сүмелекчим, башкым хөө

Мен чер кырынга төрүтүмнү турар шаамда, Мөңгүн-Тайга жуунуң ыдык черлерин чонунга ужуражып, мээң дээр аразында чурттап чор өгбелеримге ужуражып, төө билирин эскерер мен. Тоолгай Эдер-Куй, Шидээр-Куй, Диме ыдык черлер бар. Ол черлерге нуп, аңчы, тоолчу, хам өгбелери билер хире... Ий, дадай, өршээ дугайын авам, ачам сулар хөө олурар чүве ийин. Шидээр-Чад ба мээң өгбөм — домчу, аңчы, билер мен.

Эртемденивис, өгбевис, би билиривис апрель 10-да тозан харын, ижин ишти-биле санаар тозан бир харлаар, ыңчангаш өг-бүлезинге чалытканды, узун зыны, ажы-төлүңгө чедилешкен аас-кежикти, ынакшылды, каз шылды сеткилимниң ханын күзеп, тейлеп, чалбарып артыл

ШЫЛГАЛДА — КЕЛИР ҮЕЖЕ ОРУК

Күрүне шылгалдазы — кижинин келир үезин тодарадыр, амыдыралында эртер бир чадазы. Күрүне шылгалдаларын дужаарына чедир кыска үе арткан, ынчангаш бо дугайында ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының ниити билиг, школа назы четпээн уругларның болгаш тускай өөредилге килдизинин начальниги Ольга Александровна Монгуш-биле чугааны кылдывыс.

— Ольга Александровна, 2015 чылдың чаңгыс аай күрүне шылгалдаларына (ЧКШ - ЕГЭ) чаартылгаларының тайында кысказы-биле таныштырып-силер бе?

— Бо чылын ЕГЭ-де дөрт өскерилге бар: математиканы 2 аңгы деңгелге дугаар баазалыг болгаш профильдиг. Бааза-деңгелге ниити билиг чедип алганының кысказы — аттестат алыр дээн доозукчулар дужаап болур. Оон аңгыда бааза-деңгелге шылгалданы математиканы дугаар ниити сайзыралына болгаш ниити чедиишкинниг амыдырал-чурттаа-на хергелээри-биле өөренип чоруур урукчулар шилип алыр. Чижээлзэрге, математиканы эртер азы эмчи болур күзелдиг кижилерге ол тааржыр. Профильдиг шылгалдагы ЕГЭ-зин математикага болгаш а чок эртемнерни келир чуртталгазын профессионал ажил-амыдыралына баа-биле ажылгаар сорулгалыг доозукчулар болгаш абитуриентилер дужаар. Чижээлзэрге, дээди өөредилге черлеринче, физика, химия, информатика талазы-биле чедип алыр күзелдиг доозукчулар шылгалдагы деңгелдин шылгалдазын шилип алыр болза, таарымчалыг. Профильдиг шылгалдагы деңгелдин шылгалдазын шилип алыр болза, таарымчалыг. Профильдиг шылгалдагы деңгелдин шылгалдазын шилип алыр болза, таарымчалыг.

Ийде, даштыкы дылга шылгалданы биле болгаш аас-биле дужаап болур. Үште, экзамен дужаар пунктуга киреринде экзамен киржикчилери боттарының азы-херекселерин, даштыкы идик-хевин ай өрзөлгө дужаагаш, металл дилекчи-таварыштыр пунктуга эртер. Экзамен-топтук телефон база саазын шпаргалка-лаары хорутлуг.

Дөртте, ыраккы кожууннар, сумуларга чыгдан 4 шактан ыңай узун орук чоруур) дужаар пунктуларга шылгалданың маалдарын 1 хонук бурунгаар дискиге атып, шылгалда мурнунда 15 минута унгаар пунктуга азы аудиторияга принтерден парлап үндүргөш, экзамен киржикчи-

Ольга Александровна Монгуш.

леринге үлөп бээр.

— Ыраккы кожуун, суурларга ол ажылды кымынар чорударыл?

— Ону күрүне шылгалдазының комиссиязының кежигүннери чорудар. Амгы үеде 60 кижиден тургустунган шак бо комиссияже өөредилге адырына дорт хамаарылгалыг ажылдакчылар база хөй-ниити организациялар кежигүннери кирип турар. Оон аңгыда экзамен дужаар пунктуларга хөй-ниити хайгааракчылар база турар. Олар ЕГЭ-ни эрттиреринин ниити дүрүмнеринин сагылгазын хайгаарал хынап көөр.

Бо чылын республикада экзамен дужаар пунктуларда аудиторияларның 58,2 хуузуна амгы үеде көргүзөр (онлайн) видеоканалдарын салган, арткан аудиторияларда видеоканалдар экзаменниң канчаар эртип турарын тырттырып, бижидип турар (оффлайн). Онлайн-хайгааракчылар саны амгы үеде 20 кижиче чедип турар. Олар интернет четкиинде «ЕГЭ-ни көр» деп сайтта чүгле бистиң республикада доозукчуларның шылгалда дужаар турарын хайгаарал көөрүндө аңгыда, өске регионнарда шылгалда үезинде чурум үрээшкннерин демдегеп болур эргелиг. Чурум үрээшкннери шылгалда үезинде-ле дораан илереп кээр.

— Шылгалда бүрүзү — күженишкин, коргун-сүртээшкн (стресс). Кижиче бүрүзү чуртталгазында ыяал-ла шылгалданы эртер. Ылангыя школага азы бир-ле өөредилге черинге өөренип тургаш, шылгалдалар дужаап, марылдаалар база мөөрейлерге киржип турганын сактып кээрге, шынап-ла, ол үеде кижиче улуг дүвүрелди, коргуушкунну эрткен боор. Күрүне шылгалдаларын дужаарына чедир кыска үе арткан-дыр, доозукчуларга болгаш ада-иелерге чүнү сүмелеп болур силер, Ольга Александровна.

— Шылгалда үезинде уруг сүрээдээр, улуг стрессти алыр деп болур. Ынчангаш өөреникчи шылгалда үезинде улуг коргуушкун, дүвүрел албазы-биле баш бурун-

гаар республиканың бүгү школаларына психологтарның сүмелерин берген видеороликтерни, брошюраларны үлөп берген. Ам ону тыва дылге очулдургаш, кылыр сорулгалыг бис. Ол брошюрада доозукчуларга база ада-иелерге дыка эки сүмелерни билдингир кылдыр бижээн.

Доозукчуларга дараазында сүмелерни бээр-дир бис.

ЕГЭ дужаары эмин эрттир берге болбазы-биле үени шын, чогумчалыг ажылгап, дүвүрээш сеткил-сагышка алыспайн, бодун туттунуп, стрессти ажып эртер болза эки. Шылгалдага белеткенип турар үеде билдинмес айтырылганы 8-800-2000-122 деп телефондан азы <http://childhelpline.ru/egge/> деп сайттан база билип ап болур.

ЕГЭ-ни чедимчелиг дужаап алыр деп бодаар болза, бодунун хууда шылгалдага белеткенир аргаларын баш бурунгаар боданып алыр. Оон мурнунда шенелде ЕГЭ-ни дужаап турган болганда, бодунун шыырак болгаш кошкак талаларын барымдаалап, билгилерни канчаар сиңиктирип, угап билип алырын өөренип көрүп алыр ужурлуг. Бир эвес кандыг-бир чүве билдинмейн турар болза, өөрүндө азы башкылардан, улуг улустан сүмеден айтырып алыры чугула.

ЕГЭ дугайында билдинмес айтырылгалар бар болза 8(39422)6-18-49 деп телефонче (ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы) база 8(39422)5-61-26 деп номерлиг телефонче (ТР-ниң өөредилге шынарын хынаар институт) долгал болур.

Чамдыкта белеткел үезинде доозукчу хууда бергелерге таваржып болур, чижээлзэрге, өөренип-даа алган болза, бодунга бүзүрел чок болуп, коргун азы сүрээдээр эгелээр. Ынчан школаның психологундан дузаны дилеп болур.

Чамдык уругтар шылгалдага белеткенир дээш хондур удубас чаныг. Ол шын эвес. Психологтарның сүмелеп турары-биле алырга, белеткенирин шуут соксадыр болза эки. Башты дыштандырып, агаарлап алгаш, удуп чыдып алыр. Уйгузун хандыр удааш, экзаменге озалдавайн чедер чүгүлү, 30 минута бурунгаар болза оон-даа эки.

Шылгалда хөй шак иштинде болур болганда, кандыг хеп кедип алырын боданып алыр, өрзөл серин азы изиг-даа болур чадаас.

Кижинин шылгалда мурнунда бичии сүрээдээр, девидээр чөл, ол харындаа кижинин сула салдымбайн, күжүн мөөнүзэринге дузалыг, ындыг-даа болза, эмин эрттир угаан ышкынгыже мөгүдээр болза багай, кижинин кичээнгеилги болурунга шактык болур. Ону болдурбазы-биле, шылгалда кая, каш шакта болурун, чүнү ап алгаш келирин, шылгалданың эртер чуруму дээш, өске-даа информацияны эрте дээр билип алыр болза эки.

Эмин эрттир мөгүдээшкнден үнүп алыр деп бодаар болза, ийи арганы ажылгаарын психологтар сүмелеп турар. 1) визуализация (болур дээн чүвени болур берген кылдыр көөрү) — экзаменни дужаап алган кылдыр бодапкаш, ону канчаар дужаап турганын карака көстүп турар кылдыр: кандыг айтырылгаларга, канчаар харылап турарын, сүрээдеейн кончуг эки кылдыр харылаан кылдыр бодаптар. 2) Коргун, мөгүдээш ханын-даа күштелдирип 5-15 минута иштинде бодун хайгаарал, чүнү бодап, канчал турарын саазына бижээш, ора тыткаш, октаптарга ол бергедээшкн эрте бээр.

— Доозукчу уругтарлыг ада-иелер база ЕГЭ чоокшупаарга, девиден-ле эгелээр болгай. Чамдык ада-иелер хоорайга өөренип турган ажы-төлүн өөредилге чылының ортузунда суурже өөредип чорудуп турар. Ону чүү деп бодаар силер?

— Доозукчу класска өөреникчилерин аай-дедир шимчээрин болдурбазын өөредилге шугумунда хайгаарал болгаш хыналда кылыр федералдыг албан чери (Рособрнадзор) сүмелеп турар. Ылангыя регионнар аразында шимчээшкнни мурнунда айтыпкан албан чери кончуг улуг хайгааралга болгаш хыналдага алыр, ындыг шимчээшкнни «ЕГЭ-туризм» деп адап турар. Ынчангаш бистин Өөредилге яамызы сентябрь 1-ден эгелеп доозукчу класска өөреникчилерниң хоорайдан суурларже шимчээрин кызыгаарлап каан. Чүгле улуг чылдаганын таварылгаларда доозукчулар яамының чөпшээрели-биле өске школаже шилчип болур.

Кичээнгеилги болгаш оваарымчалыг болунар!

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы доозукчуларны болгаш ада-иелерни оваарымчалыг болурун сагындырып тур. Чүге дизе 2014 чылда федералдыг хайгаарал албан чери 300 хире интернет ресурстарга ЕГЭ-ниң меге материалдарын салганын илереткен: ол материалдарның чамдыгы эрги чылдарның материалдары болган база бир өскелери — шенелде материалдар (демоверсия) болганы билдинген. Чамдык чиижең кижилер ол материалдарны парлааш, акшага садып турганы база илерээш. Оон аңгыда бир кезек хоптак, чиижең кижилер ЕГЭ-ниң материалдарының меге харыыларын база садып турганы билдине берген. Ынчангаш ада-иелерге база доозукчуларга шак ындыг мегеңи кижилерге алыспазын сүмелээр-дир бис. Доозукчулар боттары экзаменге белеткенип алзын дээш интернетте ЕГЭ-ниң материалдарының ажык банкызы ажыттыган.

Шупту доозукчуларга экзаменнерге чедиишкинниг болурун күзедим.

Алдынай СОЯН
чугаалашкан.

ТЫВА ПЕДАГОГИКАНЫҢ ТЕРГИНИ

сонуургалын көдүрер тускай аргаларны ажылгап, билгилерге чүткүлүн өөреникчи-биле кады дилеп тывар чаңчылдыг.

Вера Дановна — уран номчулгага онза сундулуг. 1970 чылда республика чергелиг мөөрейге киришкеш, бирги чергенин дипломун болгаш «Уран номчулганың мастери» деп атты чаалап алган. Оон бээр-ле сургуулдарны уран номчулгаже ханыладып, сценажыткан оюн-тоглааны орус дыл кырынга организаптап, орус дылга өөреникчилерин сундулуун бедидер дээш 40 ажыг чылдар дургузунда мога-шылап чок ажылдап келгеш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ол чүгле школага эвес, суурнун чонунга, агитквартираларга орус дыл бөлүмнерин организаптап чораан.

Вера Дановна орус дылды өөредип тургаш, оон магалыг, эгээртинмес байлак чаражын бичии кижиге дамчыдарда бодунун төрзөн дылы-биле деңнеп тургаш, оон магадап ханмас кайгамчык хуулгазыннын демдегээрин каян-даа утпас.

Улуг Пушкинге тураскааткан хемчеглерден үзүндүнү белеткел турган үевисте башкывыстың хоюг, тааланчыг үнү кулаа-выста чаңгыланып артып калган:

«Увы, Зарема, что с тобой?»
Стеснилась грудь ее тоской
Невольно клонятся колени и молвит:
«Кто ты? Одна, порой ночью,
Зачем ты здесь?»
Очулгасы:

«Зарема, ойт, канчап бардың?
Сакпааң адаа ажыш кыннып,
Чаннып, тейлеп ора дүштүң?
Кайызы боор? Дуне, чааскаан,
Канчап мында келгениң ол?»...

1974 чылда республика чергелиг эртем-практиктик конференция «ССРЭ чонунун чогаалдарының өөреникчилерин мөзү-шынар кижизидилгезинге салдары» деп илеткелди номчааш, бирги черни алганы-биле Вера Дановна хөй санныг эртем-билигн мөөрейлеринге чедиишкиннерлиг киржип, бодунун төрзөн школазының адын алдаржыткан.

В. Д. Дандар — орус дыл, литература талазы-биле дээди категорияны методист башкызы, РФ-тиң болгаш ТР-ниң чырыдышыкынының, ТР-ниң Дээди Хуралының Хүндүлүг бижинин, «Мергежилениң тергенин» дипломун эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну.

Вера Дановнаның байлак дуржулгазы

республика школаларында билдингир. Оон «Ыдыктыг дөстөривис» деп кичээли «Башкы» сеткүүлүгө парлаттыган. Омскиниң башкылар билии бедидер институтунга «Делегейин чурумалдыг уран чүүлү» деп эртемниң долу курузун эрткен баштайгы башкыларның бирээзи ол.

Номга ынакшылды күштелдирер дугайында айтырыг шыңгы тургустунуп турар үеде, кожуунда бедик мергежилдиг Вера Дановнаның байлак дуржулгазынче эглири, ону сиңээдип, тарадып, нептередири чугула.

Мөзү-шынарының талазы-биле Вера Дановна төрелзирек, дузаарга, экиргек. Кажан-бир шагда от-көс дег карактары дүнеки сылдыстар ышкаш хып чораан башкывыстың кастыктарында ак хыраа дүжүпсе-даа, баштак-хөглүг чаңын ам-даа салбаан. Амыдырал-чуртталганың кадыг-бергеzi ону оюп эртпээн. Хүндүлүг башкы-выс бергелерни ажып, тиилеп чоруурунга чоргааралывыс улуг. Өөнүң ээзи Кызыл-оол Монгушович хоочун чолаачы, суурнун мөзүлүг кижилеринин бирээзи чораан. Бистен чарлып чоруй барза-даа, оон овуру-хевири, топтук бүдүжү, кылып каан ажыл-ижи кажан-даа балалбас.

Любовь ВДАНЧАП.

Ак-Туруг школазының башкызы.

60 чылдарның төңчүзүндө кайгамчык-хаас-чараш бойдустуг, долгандыр бедаглар-биле бүргеттинген «базарга-ла эдерге-ле хек» чуртувус Ак-Туругта каттап алдын күс турган чүве. Бопугур катарлыг, борбак кара-кара карактарлыг, үмзүрүг арнындан ыравас аныяк баш-Вера Дановна Дандар бистиң школага алдап чедип келген. Оон эгелээш-ле, тин суурувустун аныяк-өскенинге улуг үшкү шаңнаттыг дээрзинге бо оду-ларны номчаан кижиче бүрүзү мээң-биле шээрээр боор деп бүзүрел-биле бичир мен.

Вера Дановна — орус дыл болгаш литература башкызы эртемниг. Ол ажыл-эргелээш-ле, бодунун эртемниче өөреникчилерни хаара тудар талазы-биле а чүткүлдүү эскертине берген. Ол үеде талага канчаар башкылаарының методика-зын ханы таныштырбайн, чүгле теория азы-биле чепсеглээш, чорудар турган. Үеде кичээл бүрүзүн, класстан даш-р ажылды-даа канчаар эрттирерин туткан методика номнары-ла хөй. Аныяк шыга ада-өгбөзүндө дамчаан тускай чыымаа, харысалгалы дузалааны кызымаа, харысалгалы дузалааны аажок. Башкы уругну өөредирде, оон тики сагыш-сеткилин хандыр билип,

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номнуң автору Михаил Сундуйнуң чырык адынга

ДААЙЫМ

Ада-чуртче калчаа дайын халдап кээрге,
Арат кижии анаа кайын олурарыл,
Экер эрлер ыдык чааже сөктүп кирген
Эки турачы шериндиге даайым кирген.

Чалымнарлыг даглар хараан Улуг-Хемниң
Чалгы безин дүрген агып чыткан-даа дег,
Улуг чааже чоруп турар олгун, кызын
Улус-чону уттундурбас үдеп калган.

Дайын-биле хайыра чок тулчуп тургаш,
Даайым чаага балыглангаш, ат боор часкан.
«Эки турачы Монгуш Сундуй эрес-дидим
Маадырлыг өлген» деп каан бирик келген.

Таакпылажып чоок-кавы чону келгеш,
Дайынчыны куруг черге «ажаап» кааннар.
Өршээл болуп, бурган башкы ээ көрген,
Өлген улус аразындан дириг үнген.

20 чылдар эрткен соонда даайымыс
Держано сурунга барып чораан,
Акы-дуңма хөөрүнде ооң адын
Алдын-биле сиилбип бижип каан болган.

Амы-тынын артынга каап, коргуш чокка,
Аткан октуң оруун дуглай тулчуп чораан
Улуг Саян, Таңды Тыва зирлерин
Украин чон утпайн сактып чоруур болган.

Тыва чуртун кыш-чай чок эргип чорааш,
Даайымыс төөгүнү тургузуп каан.
Өлүм-чидим, эки-бакты кады көрген
Өөрүнүң дугайында чыып бижээн.

Даады-ла бодап чораан бодалдары,
Дайын-чаага, тайбың ишке эштериниң
Сактышкынны, чуртталгазын, салым-чолун
Салгалдарга арттырып каан ному ол-дур!

Кым-даа, чүү-даа уттундурбас.
Гвардейжи даайымыстың ортун олгу
Ачазының изин истеп, соон салгап,
«Эки турачы салгалдарын» баштай берди.

Кызыл тынын артынга каап, тулчуп чораан
Гвардейжи дайынчылар ады-сывы
Ада-чурттуң төөгүзүңге кезээ мөңгө
Алдар-аттыг артып калып, өлүмү чок!

15.02.2015 чыл.

Нина КУУЛАР,
эки турачының чээни.
Баян-Тала суур.

Ава — адап ханмас үнелиг
сөс. Ава — чаш кижиниң бир ду-
гаар сөзү. Кижии өөрээнде-даа,
кортканда-даа, чуртталгазын-
дан чарлып-даа чыткаш, «Авай»
дээр.

Мээң авам Часкал Сарыглар
(Долаан) Допуй уруу — фронтучу.
Ада-чурттуң Улуг дайынының
алдарлыг кыстарының бирээзи.
Дайын чоруурда, Чөөн-Хемчик
кожуунуң Хөндергей сумузун-
га Кара-Сал Кошкар-оол-биле
ада-иези өглөп каан. Ада-чуртче
немец-фашистиг эжелекчилер
халдаан. Ол коргунчуг медээ каан,
аяс хүнде чаңнык-биле дөмей бол-
ган. Аныяк өг-бүлө анаа орбаан.
Ополчен шеринге өөренип, чүс-
чүс, муң-муң экер эрес оолдар,
кыстар дайынга киржир күзелин
илердип, билдиришкннерин
кирип эгелээн.

Бичии турумда, Чадаана хоо-
райның амгы Сарыглар Часкал ат-
тыг кудумчуга Культура бажыңыга
дайын дугайында солун кино
болур дээрге, авамны ыяап-ла
эдерер турган мен. Оон келгеш,
авамдан айтыртынып-ла эгел-
ээр мен. Ол коргунчуг дайындан
канчап дириг артканыл? Чанынга
чораан эштери өлүп каарга, кан-
чаарыл? Айтырылгарым дорт
харызын, шору өзүп келгеш,
«Тываның аныяктары» солун-
дан номчаан мен. 1975 чылда
Тиилелгениң 30 чыл ою болганда
авамның харызы:

«Дайын дээрге дайын-на бол-
гай. Өлүм-чидим, хан-чин, хоозу-
рал... Кадыг бергелерни эртип,
карак-биле өлүм-чидимни көрүп,
дайынчы эштерин чидиргеге ал-
зырга, ыгласанчыг, муңгаранчыг-
даа. Ындыг-даа болза, өжээн-
килең күштүг бооп, ажыг-шүжүг
бодар үе эвес алаар. Харын
кижиниң кылы хайнып, эш-
өөрүнүң өжээнн негээр адааны
улам кыптыгып кээр чораан».

Авам 1924 чылдың июнь 15-
те Хөндергей сумузуңуң Кызыл-
Хадыңга төрүттүнген. Чалы

кыс, 19 харлыында, 1943 чылда
200 ажыг эш-өөрү-биле Тыва
Арат Республиканың мурнундан
Ада-чурттуң Улуг дайыныңче не-
мец-фашистиг эжелекчилерден
төрзүн чуртун камгалап чорупкан.
Ол 1-ги украин фронтунуң 8-ки
дивизияның 31-ги полугунуң аът-
тыг шеригжизи чораан. Украин
ССР-ниң Ровно, Дубно хоорайла-
рын, Сурмич, Держано, Погорель-
цы суурларын немец-фашистиг
эжелекчилерден хосташкан. Тыва
10 санитар кыс эрес-маадырлыын
көргүскен.

Украин ССР-ниң Ровно дээш
тулчуушкунга Кара-Сал Кошкар-
оол чок болган. Дайын соонда Час-
кал Сарыглар Допуйевна Долаан
Кара-Хуна Хүүленич-биле чурт-
тааш, 7 ажы-төлдүг болганнар.

Тайбың ишке база үлегерин
көргүскен. «Эрес-маадыр-
лыг чоруу» дээш деп медаль,
В.И.Ленинниң төрүттүнгениниң
100 чылы медаль, «Чепсектиг
Күштерниң 50 чылы» медаль,
«Иениң 2-ги чергези» медаль
дээш, оон-даа өске хөй санныг
шаңналдарның эдилекчизи.

Авамның төрүттүнген чери

АВАМ — МААДЫР

Оң талазында Часкал Сарыглар.

Хөндергей суурда тураскаал са-
быра бар. Чурттал чораан куду-
чузун 2004 чылда Часкал Сара-
лар аттыг кылдыр мөңгөжиле
адаан. «Уттундурбас чылда»
деп номда авамны дыка кор-
чок, эрес-дидим кылдыр бижээ
Иван Кузнецовтуң «Саяндан Ро-
но чедир» деп номда, Михаил
Сундуйнуң «Эки турачы аът-
тыг эскадрон» деп номда тыва эки
рачы кыстар дугайында бижээ
чоргаарланыр мен.

Ам удавас Тиилелгениң
чылын байырлаар бис. «Кым-да
чүү-даа уттундурбаан». Авам
раан болза, 91 харлаар. Амгы
орар салгал маадырларыңга
гаарланып, эрткен үени, төөгү-
кажан-даа утпас уjurлуг!

Орай дүне октар сыылап,
Оңуларга частып дүжөр.
Оңуда эштиң бажын шарып,
Октуг-боолуг тулчуп турбур.
Төрзүн чурт дээш демиселге
«Тулчуушкунну» ырлап чорааш
Дидимнерниң аразында
Тиилелгелиг чанып келдиң.

Зинаида СА-
фронтухунун уруу.

ЭЖИНИҢ ДИЛЭЭ-БИЛЕ

9-ку гвардейжи адыгжи дивизияның
турар чери Калино деп көдээ суур-
жугашка дайынчы корреспондент
Алексей Сурков ында байдал-биле
таныжып келгеш, бүзээлелге таваржы
берген. Ол хүн бодунуң турар черинге
чедип алыры шуут бергедээн. Сыы-
лаан октуң адаа-биле чоруундан
аңгыда, ооң таварып эртер уjurлуг
орунда калбаа-биле мина салып
каан...

Ол үеде дивизияны командалап
турган генерал Белобородов мынчаар
сактып бижээ. «Алексей Александр-
ович чер бажыңга от салып каан солдат
печка чанынга, уйгу чок, даңны атсы
бижиттинип хонган. Ол дүне Ада-чурт
дайынының алдарлыг ырызын («Чер ка-
занакта» («Землянка») бижип турганын
каая билер ийик мен, алдар-сураглыг
ырының төрүттүнгениниң дириг херечизи
болганымга чоргаарланып чоруур мен».
А.Сурков кадайынче, чоок кижилеринче
чагаазын ыяап-ла шүлүктөп бижиир тур-
ган. Бир эвес мындыг таварылга турбаан
болза, «Землянка» өг-бүлениң архивинге
шыгжаттынып артып каар чыгыы турган.

1942 чылдың февральда «Красная
звезда» солунуң редакциязынга эки
композитор Константин Листов ыры сөзү
дилеп келген. Сурков ол үеде кончуг чай
чок «Красная Звезда» солунуң элчег-
лиг үндүрүлгези дээш ажылдап турган.
Ынчалза-даа эжиниң дилээн күүсетпес
аргажок апарган. Ол кезээде бодунга

ап чоруур, өнү онуп, самдарарып кал-
ган блокнотун ажып орда, кадайы Со-
фьяга бижээ шүлүк таваржып келген.
Константин Листов шүлүктү номчааш,
арны чырыш дээн ышкыш болган. Элээн
каш хүннер эрткенде, Листов алдарлыг
шериг фотограф Михаил Савин-биле
редакцияга келгеннер. Листов баянга
үдээрге, Савин уярадыр бадырыптарга,
Сурков олурган боду тура халааш, ийи
эжин дыңзыг куспактавышаан, холдарын
туткаш, өөрүп четтиргенин илереткен.
Бо ыры дайын шөлүңге бир-ле дугаар
дайынчы уян, лириктиг ыры апарган.
Дораан-на шүптү фронтучуларга неп-
тереди тарай берген. Устүкү черден бо

ыры солдаттарның сагыш-сеткилин
саймаарадыр хөөнүг деп ону ырлаарын
хоруп турган. Лидия Русланованың ырлап
кааны баштайгы бижидилгезин хавырып,
авторларны тудуп хоругдаары-биле олар-
ны истеп турганнар. Сурков биле Листов
аңгы-аңгы фронтучуларга ажылдап чоруп
турганындан тыывылбайн турганнар. «Те-
венени шоодайга чажырып шыдавазы»
дег «Чер бажыңны» чүгле фронтучуларга
эвес, бүгү чуртта чон ырлажы бээрге, ону
хоруп, истээрин соксаткан.

«До тебя мне дойти нелегко, а до
смерти четыре шага» кижиниң чүрзүн
саргыдып, аартып кээр бо одуруглар
чазылган бомбалар, амыр-соксаал чок
сыылаан октар аразында, өлүм биле
чуртталга кызыгаарыңга төрүттүнген
болгаш чүректерге уян сеткилдиг хөөнүн
ала-чайгаар оттуруптар.

Дайын соонда А.Сурков «Литератур-
ная газета» база «Огонек» журналдың
кол редактору болбушаан, ССРЭ-ниң
Чогаалчылар эвилелиниң секретарынга
ажылдап чораан.

Алексей Сурков биле Софья Кревс
«алдын» кудазын эрттирген соонда,
безин дыка үр чылдарда аас-кежи-
тиг кады чурттааннар. Оглу Алешаны,
уруу Наташаны эртем-билигге чедирип,
амыдыралдың делгем ак оруунче үдеп ка-
аннар. Олар чырык өртемчиден чарлып
чорутса-даа, алдарлыг «Чер казанакта»
деп ыры чылдар эрткен тудум улам
аныяксып, чүректерде изиг чалыны-биле
мөңгөде арткан.

Бюрбю СЕРЕН
очулдурган.

ЧАҢГЫС СУУРНУҢ
ФРОНТУЧУЛАРЫ

Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик суу-
чурттуг хып дээн назылыг 18-19 харлыг
оолдар Соян Алдын-Херел, Михаил Дон-
чун, Чооду Күр-Седи Тывавыстың 206 зо-
турачылары-биле 1943 чылдың сентябрь
айда дайынче чорупканнар.

Дайын шөлүңге Михаил Дончун база
Чооду Күр-Седи балыглаткаш, келгеннер.
Төрзүн чуртунга дайын соонда өг-бүлө
тудуп, тайбың амыдыралче шилчип, ко-
хозтар тургузуунга иделкейлиг кижирип, оон
хөгжүлдези дээш, чуртталгазының свет-
хүннеринге дээр шаңнал-макталдыг ажы-
дап чорааннар.

Михаил Дончун «Ак-Эрик» колхозтун
төвө малын 20 шаа чылда малдааш, Ты-
вада эң хөй 350 ажыг баш санныг кылдыр
өстүрген. Оон хөрек чуруу 60-70 чылдарда
Кызылдың Гастелло аттыг дыштанылга
парыгында мурнакчылар чоруктарының ар-
зындан дүшпейн турган. Соян Алдын-Херел
Ак-Эрик көдээ Советин даргалап, колхозтун
хой бригаданы бригадирлеп, сүт-бараан
фермазын эргелекчилеп, хой кадарып, олар-
ны чеже баш кылдыр өстүрбеди дээр. Чооду
Күр-Седи дайын соонда мал ажыл-агыйыңа
үргүлчү бараан болуп чораан. Шаңнал-
макталдары база орден-медалдары хөй.

Бо хүн үш фронтучуларының атта-
ры-биле Ак-Эрике кудумчуларны адаан
база «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп
тураскаал самбыраны кылып алган, чор-
гаарланып чоруур бис.

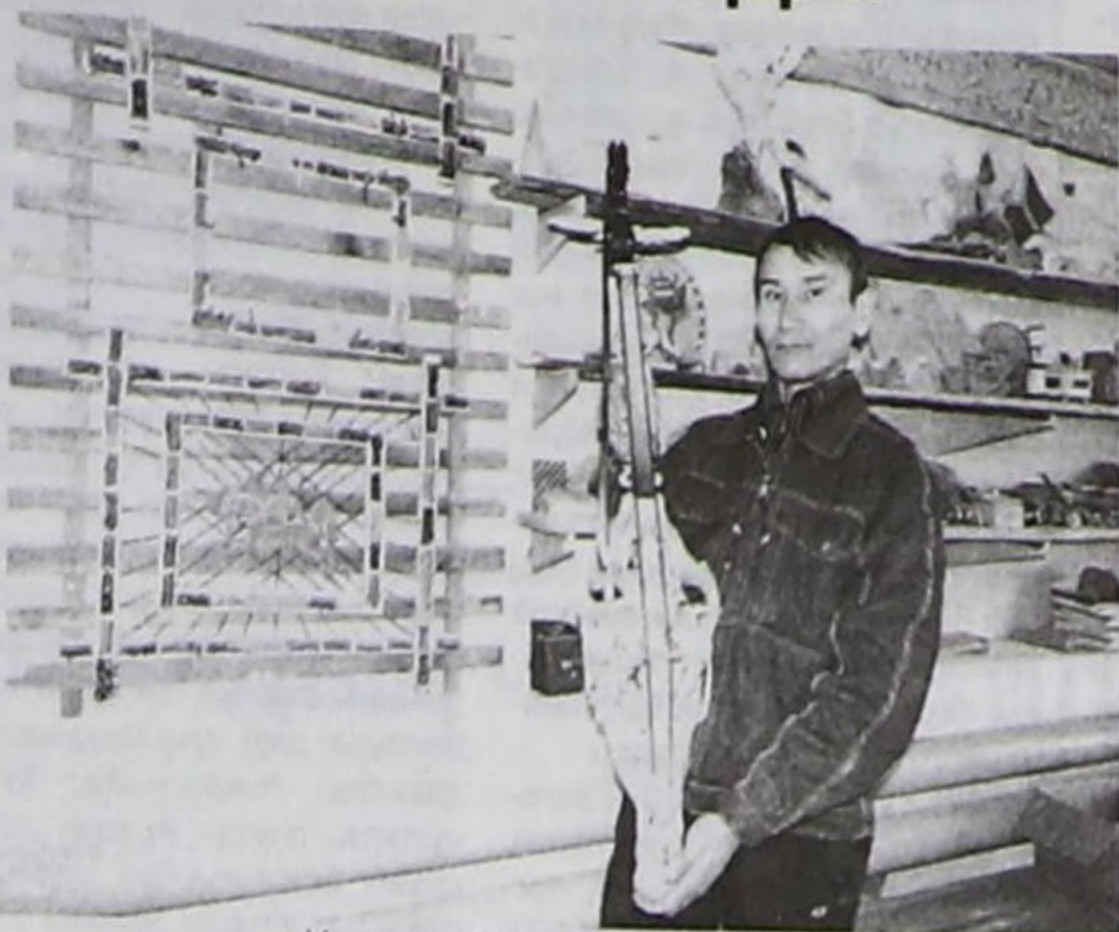
Дак-Хөө БУДУ-САНАА

Өөредилге болгаш кижизидилге

ТООРА-ХЕМДЕ СУРГУУЛДАР

Республиканың социал-экономикалык хөгжүлдесинге бедик өргөжилдик ажилдакчылар-ы белеткээри эргежок чугула. Аныктыктык булуңнарының эрээли Току кожунунуң Тоора-Хемниң профессионал өөредилге чери 1996 чылда ажит-инган. Ында Кызыл, Каа-Хем, Тес-Хем, Таңды кожуннардан, Чадаана, Шагаан-хыг хоорайлардан 170 сургуул ренип турар. Оларның 27-зи өскүс уруглар.

Профессионал өөредилге черинин директору — Алла Паршина. Ол анык-бүрү материалдардан белектер кылыкчызы, ажыктыг ыралдар байлакшыдыкчызы, ба-ка болгаш далай продуктуларның баазырадыкчызы, электро-интер, чурагайлыг информация тазы-биле ажилдаар мастер, а даг ажилдарының машини-майыс, сөөк сиилбирлекчизи өргөжилдерге өөредип турар. Эрээлчилеринин өөренип алган итери, арга-дуржулгазы келир-бөттөрүнүн бүдүрүлгезин, а-херээн ажыдып алырынга а-жыктыг болгаш улуг идиг болуру идинер. «Лунсин» компания-га ажилдаары-биле ажыктыг ыралдар байлакшыдыкчызы, а даг ажилдарының машини-гежилди шигээдип алыры-биле өлөвирлиг курстарда күзелдиг илер база өөренип турар.

Ус-шевер башкы — Эдуард Лоппа.

хүреш секциязынче барып турар. Чамдык таварылгаларда школаның аңгылап берген хостуг үези өөреникчилерге таарымча чок болу бээр. Чайгы үеде училищениң де-вискээринге баскетбол, волейбол, бут бөмбүүн ойнаарындан аңгыда, каас-чараш тайга, хөлдөрүнче аян-чорукчулар. Училищениң өөреникчилери республика черге-лиг мөөрей, фестивалдар, олим-пиадаларга идепкейлиг киржип ту-рар. Улуг Тиелелгениң 70 чылынга сургуулдар шыңгыы белеткенип, библиотекасында Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында номнарны оочурлап номчуп, бижидип ап,

социал деткичизи болур керээни чарган. Ынчангаш доозукчулар аңаа барып практикасын эрттир-ген соонда, улаштыр ажилдай бээр аргалыг. Амгы үеде олар 39 доозукчуну ажилчын олут-биле хандырган.

Өөренип класстар ишти чылыг, чырык, шупту дериг-херексел-биле четчелеттинген. Чаа септеттинген, делгем мастерскаязынче кире бээрге, ханада шафта анык-бүрү материалдардан (ыяш, чонар даш, сөөк, сыын, буур мыйыстарындан) кылган суй белектер, панно, нацио-нал хөгжүм херекселдери эңмежок болду. Ус-шевер оолдарның баш-кызы — Эдуард Лоппа. Ол — Санкт-Петербургуң технологиялар бол-гаш дизайн талазы-биле күрүне университетинин доозукчузу, арга-дуржулгазы бедээн башкы. Ол — Москвага эрткен делегей чергелиг «Соңгу чүктүң эртинелери» деп делгелгениң тиелекчизи. Ооң билдиги удуртулгазы-биле өөреникчилери республика черге-лиг мөөрейлерге киржип, тиелег-лиг черлерни удаа-даара ап келген. 2014 чылда «21-ги чүс чылдың ажилчын мергежилдери» деп республика следунга бо профес-сионал өөредилге чери бир дугаар киришкен. Аңаа оларның тос чады-ры каракка кайы ырактан илдигип, кижиниң сонуургалын чайгаар ха-ра тырта бээрин найысылалдың чурттакчылары чугаалажып турга-нын сактып келдим. Ооң иштинде столда улуг шортандан эгелээш, анык-бүрү кат-чимистен кылган чем аймаан, кештен даараан бөрттер дээш, чүнү чок дээр.

Училищениң студентилеринге чогаадыкчы чедишкinnenни, бедик сорулгаларны, быжыг тура-сорукту күзеп каалыңар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чу-руктары.

ЦИРК БАЙЫРЛАЛЫ

Чогаалчының база композиторнуң ырда ал-даржыдып кааны «Чуру-малдыг чараш оран Шуй» суурдан 8 километрде ту-рар Шуйнуң кадыкшыл-га школа-интернадының өөреникчилеринин амы-дыралынга улуг өөрүнчүг болушкун болган.

Апрель эгезинде олар Тываның күрүне филармо-ниязының цирк бөлүү Шуйда келген сураан дыңнап каан. Ка-дык кошак, ада-иелери аарыг болуп турарындан аалындан ыракта өөренип, чурттап турар чаштарга чоок кижилери безин хаая келгилээри чугаажок. Каас-чараш-даа болза, шала озалааш черге аалчылар, байырлал манаан чаштарга цирк дээрге, эзулуг байырлал ышкажыл. Ынчангаш орук-суурну ырак дивейн, цирк артистериниң оюн-тоглаазын көөр күзөл уругларга ала-чай-гаар төрүттүнген.

Школа-интернаттың баш-кылары өөреникчилеринин болгаш башкыларның күзелин боттандырып, цирк бөлүүнү оюнун көөр арганы тыпкан. Бир эвес оларны чедирер ма-шина-балгат тывылбаан-даа болза, чадаг кылаштап чедип көөрүңге белеп турган уруглар удуртулганың сагыш човангыр болганынга, сеткилиниң ханы-зындан өөрээн. Клоуннарның чаптанчыг оюн-баштак көргү-

зүглери, жонглерларның эрес-кашпагайы, сагынгыр-тывынгыры, өңгүр, чараш цирк өөреникчилериниң сеткил-сагы-жында эзулуг байырлал, уттун-дурбас өөрүшкү болуп арткан. Уругларның хөй кезии циркти бир дугаар көрүп турары ол болган. Ол чырык байырлалды көргөн уруглар, оолдарның аразындан соонда барып са-лым-чаяанныг цирк артистери үнүп кээри-даа чадавас. Кижилерге өөрүшкүнү эккеп чоруур цирк артизиниң мергежилин оларның хөй кезии сонуургап эгелээни чугаажок.

Тываның күрүне филар-мониязының цирк бөлүүнүң артистери кадыкшылга шко-ла-интернадының өөреник-чилериниң сеткил-хөөнүн эки билип, оларның сонуургалын хандырып, оларга дээш тускай концертти көргүскени — чаагай сеткилдин, буянын демдээ-дир. А буянын үлө-херек муң катап эглип келир дээр болгай, артистери-биле оору ак-ла болзун деп йөрээп тур бис.

Ада-чурттуң Улуг дайы-нынга Тиелелгениң 70 чылы кайгамчык байырлалдың бүдүүзүндө чараш белек кыл-ганы дээш артистерге өөрүп четтиргенивисти «Шын» солун дамчыштыр илередип ор бис.

Аңнаар-оол ХИРЛИГ-ООЛ, Шуйнуң школа-интерна-дының директору.

ҮЛЕГЕРЛИГ АЙМАК

Бай-Тайга кожунда чо-нунга хүндүткелдиг, ат-алдарлыг, эпиг-найырал-дыг Адыг-оолдар аймаа бар.

Олар — кожун бол-гаш республика чергелиг маргылдааларның доктаа-мал киржикчилери болгаш тиелекчилери. Улуг назылыг хоочуннарындан эгелээш, би-чи, чаптанчыг чаштары шупту күш-ажылга, спортка дыка ынак. Эң улуг назылыг өгбөзи — Россияның Журналистер эвилелиниң кижигүнү, хөй шаңнал-макталдың эдилекчи-зи, чогаалчы, шүлүкчү Чимис Күжүгетовна Адыг-оол. Өөнүң ээзи ТР-ниң алдарлыг башкы-зы, шыдыраага каш дакпыр чемпион Семис-оол Хертек-ович Адыг-оол, «адының бажы эрте хоя» берзе-даа, оларның орук дагы дег үш оолдары ачазының оруун изеп, чурттап чоруур. Адыг-оолдар аймааның улуг энези Чимис Күжүгетовна бирги бөлүктүң инвалиди, кенээттери, оол-дары, төрөлдери карактап азырап турар. Улуг огул Ар-тур — чуруттунар, чазаныр «алдын холдуг» башкы-дыр, өөнүң ишти Снежана — эм-нелгеде. Ийи дугаар огул Али- — спорт школада кик-боксинг башкызы, республиканың бокс маргылдаазының каш дакпыр чемпиону, Россияның кик-боксинг федерациязының кижигүнү, өөнүң ишти Азия-

на — культура ажилдакчы-зы, ыраажы. Үш дугаар огул Алдын-Сай — бут бөмбүүнүң тергиини, өөнүң ишти Саяна-биле «Ие чашка дуза чеди-рер төптө» ажилдап чоруур. Өөредип, кижизидип каан ада-иениң оруун изеп, шупту демниг, эртем-билиглиг, чонун-га үлегер. Кожунга чылдың-на аймактар болгаш аныяк-тар аразында болур спортчу хемчеглерниң тиелекчилери. Ээр-Хавак сумузунга Шагаа-ны Адыг-оолдар аймаа бедик деңгелге эрттирген. Ачазының чырыктыгы адынга тураскаа-дып кожунунун спорт школа-зынга шыдыраа маргылдаа-зын эрттирген. Түннелинде бир дугаар черни Шуй сумузундан Шораан Ооржак, ийи дугаа-рын Владимир Доңгак (Шуй), үшкүзүн Киров Хунан (Тээли) алган. Эң улуг назылыг ой-накчы — Хуусаал Салчак, эң эки ойнакчылар Виктор Очур (Хемчик), Эрес-оол Ендан (Тээ-ли), Владимир Салчак (Шуй), Бокпан-оол Ооржак (Шуй). Тиелекчилерге, киржикчилерге медальдар, өртектиг белектер, акша шаңналдарын тывыскан. Байырлалдар үезинде чонну хөглөдип, спортчу хемчег-лерни эрттирип турары онза-гай, аймактың демниг чоруу — өскелерге үлегерлиг.

Шаңгыр-оол МОНГУШ, Шеңне КУУЖААН, Бай-Тайга кожун.

Омак САЛЧАК биле Чингис Дамба-Хоо суй белектерни кылып турары.

ниити чуртталга бажыңында 34 пар чурттап турар. Өрээлдеринге, арыг, аайлыг, чырык, ол чүүл — чылыг. Студент-лар, оолдар өрээлдеринде бруктарының, столдарының анда онаалгаларын кылып, пери дыштаныр өрээлде кино олурлар. Өске кожуннардан өн сургуулдарның чамдык-Тоора-Хемде бажың-балгат эилеп чурттап турарлары база.

Профессионал өөредилге-нин девискээринде столовая, р-бажың, балык ыштаар цех, ерскаялар, машина тургузар бар. Өөредилге талазы-биле ди-орнуң оралакчызы Наталья ай-оолдуң чугаалап турары-ны, кышкы үеде спорт залы чо-ан, башкылар ниити чуртталга-нының бир өрээлинге стол-изи база шыдыраа ойнаар-и кылган. Оон аңгыда уруг-сумунуң школазының спорт-ин хөлезилеп, күш-культура-алдерин эрттирип, кожунуң-ларның спорт школазының

«Тиелелгениң салюду» республика чергелиг элээди уругларның уран чүүл фестивалынга база кириш-кеннер.

Өөредилге чериниң хоочунна-ры: Виктор Самия, Римма Чамыяң олар аныяктарга арга-дуржулгазын дамчыдып, эгин кожа ажилдап турар.

2013 чылдан эгелеп, «Лунсин» компаниязы өөредилге чериниң

«Кажаада мал».

КИЧЭЭНИҢЕР – САРГЫ!

ТР-нің Санитар-эпидемиологтук албан чериниң дыңнады-биле республикада март 3-тен апрель 3-ке чедир 13 кижилер саргыга ызырткан, оларның аразында 14 хар четпээн уругларның саны – 5.

Кызыл хоорайда, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Кызыл кожууннар саргыга ызырткан улустун саны – 2-2, Өвүрде, Барыын-Хемчикте, Бай-Тайгада 1-1 кижилер.

Республикада саргы энцефалидинге удур тарышкынны 5636 кижилер алган. Чыл дургузунда 22817 кижилер, оларның аразында 14 харга чедир 5200 уругну тарыдары планнаттыган. Чыл эгезинден тура чайгы үеде дыштанылга лагерлеринге кадыын быжыктырар деп турар 3937 уругта саргы энцефалидинге удур тарышкынны кылган. Тарылганы бир кылырда, үш удаа кылыр. Ийи дугаарын бир ай, үш дугаарын бир чыл эрткенде тарыдар. Тарышкын соонда, 14

хонганда агаарлыг арга-арыгга дыштаныры күзенчиг.

ТР-нің Кадык камгалап яамызы чурттакчы чоннуң саргы энцефалидинге удур тарышкынныче 8,6 млн. рубльди тускайлаан. Республиканың бюджетинден халас тарылганы хоочуннар, эмчи болгаш өөредилге черлериниң, арга-арыгга малдарының ажилдакчыларын, малчыларын ап болур. Акарицидтиг арыглаашкынны хей кижилер чыгыр черлерге өй-шаанда чорудары чугула. Арыглаашкынның соонда, саргылар эвээжей берип болур, хоразы чиде бээр дугайында чугаа барымдаа чок.

Саргы үези апрельден октябрь айга чедир, эң оварныр айлар – май-июнь. Арга-арыгга дыштанып, агаарлап чорааш, бот-боттары идик-хевин көрүп, хынажып чоруур болза эки. Ынчангаш чүвүрүнүң адаан аргалыг болза баглаар ийикпе, ук иштинче кирип суп алыр болза эки. Шаараш хептерге база ызыртынып болур. Чырык хеп кедип алыр болза, саргыны тып алыры белең. Амгы үеде саргыга удур чаштырар, кешке чаап алыр тускай чүүлдер (яңзы-бүрү спрейлер, мазытар) садылгара, аптекаларда хей. Ынчангаш агаарлаарда азы уругларның чайгы лагерлерге дыштандыраарда чаштырар чүүлдерни ап, оварымчалыг чорууру чугула!

Шончалай Ховалыг
белеткээн.

Уважаемые гости спорткомплекса

«Субедей!»

В спорткомплексе проводится **реабилитация больных** на посещение любых видов услуг спорткомплекса

1 место – **мотопед** «Хонда» 125 см³, 150 см³, 200 см³

2 место – **велосипед** «Хонда» 26 см³, 28 см³, 30 см³

3 место – **велосипед** «Хонда» 26 см³, 28 см³, 30 см³

4, 5, 6 место – **велосипед** «Хонда» 26 см³, 28 см³, 30 см³

7, 8, 9, 10 место – **велосипед** «Хонда» 26 см³, 28 см³, 30 см³

Сетевые телефоны

Касса: 5-15-15; кассирский этаж: 3-17-13

Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузунуң Күжүгет Хензиг-оол аттыг Культурга бажының тургустунганында бээр 50 чылынга база аңаа хей чылдарда директорлап ажилдап чораан **Кызыл-Кат Салчаковна АБЫР-ООЛГА** тураскааткан сактышкын кезээ-зинче бүгү чонну апрель 25-те 14.00 шакта чыгып кээринче чалап тур бис.

Клуб коллектив.

В КОРОЛЕВСТВЕ ЦВЕТОВ

- Чая кескен чечектер
- Куду чечектерин чыып бээр
- Горшокка олуртур өзүмнөр
- Чечек олуртур сава
- Урезин
- Хөзүр
- Унуштерниң чемишчилдигези
- Белектер, откытталар

● салон «Цветы нашего города» ул.Кечил-оола, 15/1, ост. «Автодор» тел: 8(39422)6-36-23; 8-923-266-0066

● павильон «Цветик-Семицветик» г.Кызыл, ул.Московская, ост. «Южный», тел: 8-929-314-7393

● салон «НЕЗАБУДКА», г.Кызыл, ул.Дружба, ост. «Поликлиника №3»

www.Tuva-flowers.ru E-mail: TUVA-Tsvety@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар **А.М. МОНГУШ**.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хей-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5624. Чагыр 39. Номерни парлалгаже дужаагы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

БОКТАЛДЫРБААЛЫҢАР

Тыва — өске чамдык регион-нарга деңнээрге, онзагай бойдус чурумалдыг, аржаан сугтарлыг, хемнер, хөлдөрлиг, эгээртинмес ажыктыг казымал байлактыг. Бойдузувуска камныг, хумагалыг болур болзувусса, каш-каш муң чылдар дургузунда тодуг-догаа, каң кадык чурттаар бис. Е.В.Пиннекерниң «Тываның минералдыг сугтары» деп номунда (Кызыл-1968 ч.) аржаан-нарывыс химиктиг тургузуунуң талазы-биле Кавказтың, Кара-Далайның чамдык минералдыг сугтары-биле дөмейлежип, харын-даа чамдыктарында беди-дик болуп турар. Ол дугайында химия эртемнериниң кандидаты Кара-кыс Аракчааның шинчилелдери бадыткап турар.

Сүт-Хөл кожуунуң девискээри база онзагай черлериниң бирээзи. Сүт-Хөл Тываның тос эртинелериниң санында кирип турар. Индиягаөөрениптурган лама-башкыларның угаазы-биле Улуг хүрээниң библиотеканың кадагалаттынып чыдар ном-судурларда Кызыл-Тайга тос ыдыктыг тандыларның санында кирип турар. Эртемден, чогаалчы М. Кенин-Лопсанның «Тываның улусчу ужурлары» деп номунда Кызыл-Тайганы ыдыктыг тандыларның аразында кириген. Кожуунда Алды, Ортаа, Үстүү-Дөргүн, Хаттыг-Чазы, Теректиг-Дөргүн дээш, аржааннар-ла хей. Кижилер бүрүзүнүң Саян ажык курорттарже путевкалар садып алыр, орук чарыгдалдарын дуглаар арга-шинээ чок. Ынчангаш аржааннарга хей-биле дыштанып, кадыкшылын быжыктырып ап турарлар.

Чылдыңна ажы-төлүвүс, уй-нуктарывысты эдиртип алгаш аржааннар чаңчылдыг бис. Июль айның эгезинде дөргүл-төрелдер Ортаа-Дөргүн (Шаараш) аржаанынга чордувус. Кожуунуң Чонну ажылга хаара тудар төвүнден каш чыл бурунгаар биче сайгарлыкчы чорукту эгелээри-биле деткимчезин алган Аяс Лопсан аржаан девискээрин чаартып, аштап-арыглап, июль, август айларда чонну дыштандыраары-биле баазаны тургускан. Хүнде дөрт катап чөмненир, дыштаныкчыларны аай-дедир боттарының автомашиналары-биле дажыглап турары дыка-ла өөрүнчү. Ие кижилер эриг баарлыг диир. Авазы Алдын-кыс Дажы-Сереновна олгу-биле демнежип, аш-чемни хайындырышкан, аржаанчыларга таарымчалыг байдалды тургусуп, үлүг-хуузун

кирип турар. Аржаанда электри чырыгы бар, телевизорну көрүп, со-талыг телефон-биле харылзажып турар, дыштаныкчылар киноларны чагыт езугаар көөр. Путевкаларны садып алган дыштаныкчылар боттары майгынын тип, аш-чемин хайындырып шыдаас кырганнар, инвалидтер, күш-ажылдың хоочуннары болуп турар. Аржаанга чылдыңна путевка-биле ортумаа-биле 200-250 кижилер дыштанып турар. Боттары майгынарлыг дыштанып келгеннерниң саны хей. Мурнунда турган тудугларны чаартып, немей ийи, дөрт кижилер чурттаар бажыңчыгаштарны тудуп, аржаан бажын чаартып кылып турар. Мурнуку чылдарда аржаанчыларның арттырып каан боктарын дөрт чүк машиназынга дажыглап, төккенин Аяс Лопсан чугаалап олурду. Аржаан девискээрин бокталдырбас дугайында сагындырылганы бижээш аскан. Бок кудур халтарны одаг бүрүзүңгө үлөп бээр чаңчыл бар. Халтарда дола берген боктарны тускай хаар-жактарже, аржаан девискээринде тургузуп каан чүк машиназының кырынче төп турарын сагындырып бижээш. Ынчалза-даа мурнунда чылдарда чыгыт берген бок, ажыглап кааппан консерва банкалары, целлофан халтар, арага шилдери ам-даа хей. Чамдык дыштаныкчылар богун оят-сиген, даштар аразынче чажыра суп кааппар боорун база хомудуп чугаалады. Тыва чон бойдузунга кончук камналгалыг, ону бокталдырып, төтөгелвес чорааннар. Дыштангаш, чоруурда майгынарларының орун арыдыр аштап, ширбип каар турган.

Тыва кижилер кажан-даа аржаан девискээринге ыт-шим-мээн үндүрүп, арага-дары ишпес чораан. Аржаан ээзи килеңней бээр деп чугаалажыр. Чамдык аныктар чедип келгеш арагалап, хөгжүм алгыртып, аржаан бажынга гитаралап, шиммээн үндүрүп турары чараш эвес. Аржаан арагалаар, ырлажыр, танцылаар чер эвес-ле болгай.

Аржааннар үе доосту бээр, чамдык кижилер кылып каан тудугларны үптөп турар. Ынчангаш аржаан девискээринден ырак эвеске кыштаг кылып алырын планнап турарын Аяс Олегович немеде. Чайгы үеде аржаанчыларны сүт-биле хандыраарын көрүп турар. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп эгелээшкениниң боттанып турары ол-дур.

Кожуун девискээринде октатынган боктуң көвүдөп турары улуг дүвүрээзини болдуруп турар. Солун-сеткүүлден номчуп, теле-

визордан көрүп, дыңнап олур-аныктар эки туразы-биле де кээрлерни аштап-арыглап турар. Ол эгелээшкенини кожуунга ажыглап болбазыл?

Ыдыктыг Сүт-Хөлүвүсү гандыр балыкчылар, аңчы одагларында арттырып каа-дадарык консервалар савап целлофан халтар, курут кол хөлче кирип чалгып чыгып арага шилдерин хорум да, аразында тургусуп каан. Кү-үеде салгалывыска чүчү көрү-улус боор бис деп бодап хал-тургустунуп келир. Муниң-дыг эрге-чагыргаларның хүлээлгелериниң дугайында дералдыг хоойлу бар-ла бол-Аңаа үндезилээш, кожуун чаң-зы арыглаашкынга удур дем-дугайында доктаалды үндүр-тус-тус суму чагыргаларына бан черлеринге девискээри быжыглаары чугула болу-Хөлдүн девискээри Бора-Тайга-Кара-Чыраа суму чагыргала-га хамааржыр болза-даа, ко-девискээринде шыырак маш-техникалыг албан черлери хал-девискээрин аштап-арыглаар-за эки. Бир талазында бот-агаарлап, дыштанып алыр бо-үлөгер чижек-даа бооп бо-Алды-Дөргүнү, Кызыл-Тайга-Ортаа-Дөргүн, Кара-Чыраа, Үс-Дөргүн, Хаттыг-Чазы аржаан-Бора-Тайга суму чагыргалары-тап-арыглаар апаар-дыр. Бир-ажылды эки чорудар болза, а-лаашкынга киржир кижилер ты-бээри чугаажок. Кижилер бода-арыглаашкынны чаа өөред-чылы эгелээшкенде чорудары-хире.

«Кижилер — бойдузунуң телү» домакта ханы утка сиңиш. Бойдус биске тынараары агаар ижер сугну, кат-чимисти, эм-ош-ны болгаш өске-даа амыдыр-эргежок чугула байлактары бо-турар. Бойдузувусту хирленди-бокталдырып алыр болзувус-ооң уржуктарын чугаалаары бо-коргунчуг. Кижилер тынар агаар-каш-ла секундалар иштинде, ки-суг чокта ишти тынныг денү-үш хонары, а чиир аш-чем ча-та чеди хонук чурттаар дээр-эртемденнер чугаалап, амы-ралда болгулаан таварыгата бадыткап турар. Алызында бар-чырык чер кырында амыдыр-үстүп болур-ла-дыр. Ынчан-төрөөн бойдузувусту камгала-кадагалаалыңар, бокталдыр-хирлендирбээлиңер!

Дамдынчап ХОВАЛЫГ

Сүт-Хөл кожуун. Суг-Ады суур.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Отдел земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна, поступило заявление от гр. Дам-гак Эрес-оол Биче-ооловича, о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 11 (одиннадцать) месяцев, из категории земель сельскохозяйственного назначения, с общей площадью 150000 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Биче-местечко «Чайлаг», разрешенное использование — для сельскохозяйственного использования.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Б.В. КУЖУГЕТ

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 301018105000000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республикасы талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзүп Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылар дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.